



**T. C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**BAĞIMSIZLIKTAN SONRA AZERBAYCAN'IN
SOSYAL KÜLTÜREL VE DİNÎ HAYATINDA
MESCİTLERİN ROLÜ
(Yüksek Lisans Tezi)**

Nurlan MAMMADZADA

**Prof. Dr. Ali AKDOĞAN
Danışman**

**RİZE
2020**

KABUL VE ONAY

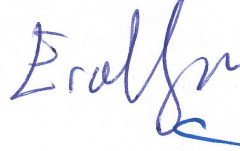
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalında, Nurlan MAMMADZADA tarafından hazırlanan *Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'ın Sosyal Kültürel ve Dini Hayatında Mescitlerin Rolü* başlıklı bu çalışma, [Savunma Sınavı Tarihi] tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Ali AKDOĞAN



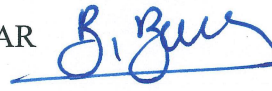
Kabul/~~Red~~

Üye: Dr. Öğr. Gör. Erol SUNGUR



Kabul/~~Red~~

Üye:Dr. Öğr. Üyesi Rasim BAYRAKTAR



Kabul/~~Red~~

28 / 1 / 2019



Doç. Dr. Ahmet YANIK
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 29/11/2019



NurlanMAMMADZADA

ÖN SÖZ

Her bir dinin ve medeniyetin kendine has kutsal mekanları ve yapıları vardır. Şüphesiz, İslam medeniyetinin hakim olduğu ve müslümanların yaşadığı toplumların da en önemli yapılarından birisi mescitlerdir. İslam tarihine baktığımız zaman görüyoruz ki mescit, müslümanlar için ibadet yeri olmakla beraber aynı zamanda bir okul, şer'i davaların görüldüğü mahkeme, askeri karargâh ve bu gibi bir çok önemli işlerin yapıldığı merkez olmuştur. Müslüman toplumların şekillenmesinde mescitlerin önemli rol üstlenmesi sebebiyle tez çalışmamız da Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra sosyal, kültürel ve dini hayatında mescitlerin rolünü ele almaktadır.

Bilindiği üzere Azerbaycan, 70 yıllık bir Sovyet dönemi sonrası yeniden bağımsızlığını ilan ederek asıl kimliğine kavuşmuştur. Ateist bir sistem olan Sovyetler Birliği 70 yıllık bu zaman zarfında ülkedeki bir çok mescidi yıkmış, amacı dışında kullanmış, fikir ve din adamlarını kurşuna dizmiş, Uzak Sibiryaya sürmüştür. Sovyetler tarafından koyulan mescit yasağı nedeniyle hiç bir mescit kendi fonksiyonunu hakkıyla icra edememiştir. Fakat 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasıyla birlikte dini yasaklar da ortadan kalkmıştır. Çoğu mescit yeniden açıldığı gibi yeni mescitler de inşa edilmiştir. Bu dönemde ülkedeki müslümanların mescitlere yönelmesi, ibadetlerini burada eda etmeleri, dini konularda bilgi edinmeleri, zamanla Kuran Kurslarının açılması gibi önemli faktörler, ülkenin sosyal ve dini hayatına da ciddi manada katkıda bulunmuştur. Araştırmamızda bu katkıların neler olduğunu, bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'daki mescitlerin ve dini kurumların nasıl şekillendiğini ele aldık.

Giriş ve üç ana bölümden oluşan araştırmamızın birinci bölümünde mâbet, mescit ve câmi kavramları üzerinde genel değerlendirme yapılmıştır. İslamda ilk mescit ve İslam kültüründe mescitlerin fonksiyonları ele alınmıştır.

Konumuz Azerbaycan'la ilgili olduğu için ikinci bölümde Azerbaycan'da dini hayata genel bir bakış sağlanmıştır. İslam Öncesi ve İslam Sonrası olmak kaydıyla kadim zamanlardan beri Azerbaycan'da dini değişim ve bugünkü dini

durum ele alınmıştır. Aynı zamanda bugün Azerbaycan’da mescitleri ve dini müesseseleri kontrol eden resmi kurumlar hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra ülkenin sosyal, kültürel ve dini hayatında mescitlerin rolü ele alınmıştır. Bu bölümde mescitler tarafından topluma sunulan hizmetler ve bu hizmetlerin sosyal düzeydeki etkileşimi incelenmiştir.

Bu çalışmada yardım ve desteğini gördüğüm bir çok kişiye teşekkür etmeği kendime bir borç biliyorum. Özellikle saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Ali Akdoğan’a, yüksek lisans eğitimim boyunca kendimi geliştirmeme yardımcı olan tüm hocalarıma, tezimi okuyarak gerekli düzeltmeleri yapmamı tavsiye eden jüri üyelerine – Dr. Öğr. Üyesi Erol Sungura, Dr. Öğr. Üyesi Rasim Bayraktar’a teşekkür ediyorum.

Bu çalışmamda birçok kusur ve noksanların ola bileceğini şimdiden kabul ediyorum, hocalarımdan gelecek eleştirileri saygı ve hürmetle bekliyorum.

Nurlan MAMMADZADA

RİZE-2019

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	2
ETİK BEYAN.....	3
ÖN SÖZ	4
İÇİNDEKİLER	6
ÖZET	9
ABSTRACT.....	10
KISALTMALAR.....	11
GİRİŞ	12

BİRİNCİ BÖLÜM

MÂBET, MESCİT VE CÂMÎ KAVRAMLARI ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRME

1. MÂBET, MESCİD VE CAMÎ KELİMELEİNİN İZAHİ.....	15
1.1. Mâbet.....	15
1.2. Mescit	16
1.3. Câmî	16
2. İLK MESCİT VE MÂBET	17
2. 1. İslamda İlk Mescit	18
2.1.1. Mekke Döneminde Mescit.....	18
2.1.2. Medine Döneminde Mescit.....	19
3. İSLAM KÜLTÜRÜNDE MESCİDİN FONKSİYONLARI	21
1.1. Asr-ı Saadet Döneminde Mescidin Fonksiyonları	21
1.1.1. Mescidin Mâbet Fonksiyonu	22
1.1.2. Eğitim ve Öğrenim Bakımından Mescit	23
1.1.3. Siyasi Faaliyetler Bakımından Mescit	24
1.1.4. Askeri Faaliyetler Bakımından Mescit	25
1.1.5. Sosyal Hizmetler Bakımından Mescit	26

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN’DA DİNÎ HAYAT

1. İSLAM ÖNCESİ DİNÎ HAYAT	28
2. İSLAM SONRASI DİNÎ HAYAT	31
2.1. Emeviler Dönemi.....	33
2.2. Abbasiler Dönemi.....	33
2.3. Safevîler Dönemi.....	35
2.4. Çar Rusyası Dönemi.....	36
2.5. Sovyetler Dönemi.....	37
2.5.1. SSCB’nin Kuruluşundan Sonra Dinî Durum ve Mescitler	38
2.5.2. Mescit Yasağının Neden Olduğu Problemler	41
2.6. Bağımsızlıktan Sonraki Dönem.....	43
2.6.1. Din-Devlet İlişkisi.....	43
2.6.1.1. Dini Eğitim.....	44
2.6.1.2. Azerbaycan’da Din-Devlet İlişkisini Kontrol Eden Kurumlar ..	45
2.6.1.2.1. Kafkas Müslümanları İdaresi	46
2.6.1.2.1.1. Kafkas Müslümanları İdaresi’nin Görev ve Yetkileri ..	46
2.6.1.2.2. Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet	
Komitesi	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIKTAN SONRA AZERBAYCAN’IN SOSYAL KÜLTÜREL VE DİNÎ HAYATINDA MESCİTLERİN ROLÜ

1. AZERBAYCAN’DA MESCİTLER	51
1. 1. Tarihi Mescitler	51
1.1.1. Şamahı Cuma Mescidi	52
1.1.2. Şah Abbas Mescidi	53
1.1.3. Bibiheybet Mescidi	54
1.1.4 Tezepir Mescidi	55
2. BAĞIMSIZLIKTAN SONRA AZERBAYCAN’DAKİ MESCİTLERİN DURUMU	56
3. MESCİTLERİN SOSYAL KÜLTÜREL ve DİNÎ HAYATA KATKISI	58
3.1 Şeki Merkez Mescidi ve Şeki İslam Koleji	60

3.1.1. Eğitim.....	60
3.1.2. Sünnet Merasimleri.....	63
3.1.3. Kurban Faaliyeti	65
3.1.4. İftar Çadırları	67
3.1.5. Taziye Sohbetleri	68
3.2. Aliabad Cuma Mescidi ve Aliabad İslam Medresesi	69
3.2.1. Eğitim.....	71
3.2.2. Kurban Faaliyeti	72
3.2.3. İftar Sofraları.....	73
3.3. Hosrov Mescidi ve Hosrov İslam Medresesi.....	75
3.4. Şebnem (Kızlar) İslam Koleji.....	76
3.4.1. Eğitim Faaliyetleri	77
3.4.2. Sosyal ve Kültürel Faaliyetler.....	79
3.5. Gabele Cuma Mescidi	80
3.5.1. İmamlara Yönelik Faaliyetler	81
3.5.2. Cemaate Yönelik Faaliyetler	82
3.5.3. Çocuklara Yönelik Faaliyetler	84
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	85
KAYNAKLAR	88
EKLER.....	94
ÖZ GEÇMİŞ	110

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Ali AKDOĞAN

Hazırlayan: Nurlan MAMMADZADA

Yıl: 2019

Sayfa sayısı: 110

ÖZET

BAĞIMSIZLIKTAN SONRA AZERBAYCAN'IN SOSYAL KÜLTÜREL VE DİNÎ HAYATINDA MESCİTLERİN ROLÜ

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'ın sosyal, kültürel ve dini hayatında mescitlerin rolünü ele alan bu çalışmada, Azerbaycan'ın 1991 yılından sonraki dini hayatı araştırılmıştır. Bu süreç içerisinde ülkedeki bazı mescitler tarafından yapılan faaliyetler ve topluma katkıları incelenerek bilgi verilmeğe çalışılmıştır. Mescitlerin bağlı olduğu resmi devlet kurumları ve çalışma sistemi incelenerek bağımsızlıktan sonra geçen zaman zarfında yapılan işlere dikkat çekilmiştir. Neticede Azerbaycan'da yaşayan müslüman toplumun dinî, sosyal ve kültürel hayatına mescitlerin etkisinin olduğu kanıtlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mescit, Azerbaycan, sosyal hayat, kültür, bağımsızlık.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department: Programme In Philosophy And Religious Studies

Thesis Type: Master Thesis

Supervisor: Prof. Dr. Ali AKDOGAN

Author: Nurlan MAMMADZADA

Year: 2019

Pages: 110

ABSTRACT

AFTER INDEPENDENCE ROLE OF MASJIDS in SOCIALS CULTURAL and RELIGIOUS LIFE of AZERBAIJAN

After independence, the role of masjids (mosques) in the social, cultural and religious life of Azerbaijan was studied in the study of Azerbaijan's religious environment after 1991. During this time, the activities carried out by the mosques in the country and their contribution to the society were investigated and detailed information was given. The official government institutions and the working system under which the mosques are subordinated, and attention paid to the work done during the period after independence. As a result, the mosque's great contribution to the social and cultural life of the Muslim community living in Azerbaijan has been proven to be one more proof.

Keywords: Masjid, Azerbaijan, social life, cultur, religious, independence.

KISALTMALAR

b.	: bin
bk.	: bak
by.	: Basım yeri yok
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DKİDK	: Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi
h.	: hicri
Hz.	: Hazreti
km.	: kilometre
m.	: miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
no.	: numara
SSR	: Sovyet Sosyalist Respublikası
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Her bir dinin kendine has ibadet ve dini ayinleri olduğu gibi dinde bazı önemli ibadetlerin yapıldığı özel mekânların da olması bir gerçektir. Dini açıdan kutsal addedilen bu mekanlar, bulundukları toplum içerisinde özel bir yere sahiptir. İslama ve müslümanlara göre dini açıdan önem arz eden yapıların başında hiç şüphesiz ki, mescitler gelmektedir. Tarihi incelediğimiz zaman Asr-ı Saadet döneminden bugüne İslamın yayıldığı tüm topraklarda müslümanlığın şiarı olan mescitlerin inşa edildiğini ve toplum içerisinde yüce bir mevkiye sahip olduğunu görmekteyiz.

İslam kültüründe mescit, sadece ibadetlerin eda edildiği yer değil, aynı zamanda müslüman toplumun gelişmesi ve şekillenmesi için bazı mühim fonksiyonları olan önemli bir merkezdir. Herhangi bir toplumu araştırırken o toplumun sahip olduğu dini kimliği gözardı etmek mümkün olmadığı gibi dini açıdan önem arz eden mâbetlerini de gözardı etmek imkansızdır. Bu noktadan baktığımızda müslüman bir toplumu araştırırken mutlaka o toplumun yaşadığı coğrafyada mevcut olan İslami mâbetler ele alınmalı, mescit ve câmilerin sosyal hizmetleri incelenmelidir. Bunu dikkate alarak 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın sosyal, kültürel ve dini hayatında mescitlerin rolünü araştırmak bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Azerbaycan'da yaşayan müslüman toplumların sosyal ve dini hayatında, kültürel gelişiminde mescitlerin belli bir yerinin olduğunu ortaya koymaktır.

Yetmiş yıllık Sovyetler döneminde Birliğe ilhak edilen diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da dini alanda kısıtlamalar ve mahrumiyetler yaşanmıştır. Rejim, dini yapıları imha siyaseti yürütmüş ve bunun neticesinde

Ülkede faaliyet gösteren mescitler de dağıtılmış veya kapatılmıştır. Uzun yıllar süren Sovyet baskısından sonra bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'da mescitlerin yeniden açılması, eski mabetlerin restore edilerek toplumun hizmetine verilmesi, bu süreç içerisinde yenilerinin inşa edilmesi dindar toplumun yeniden mescitlere yönelmesini sağlamıştır.

Tezimizin amaçlarından birisi de bağımsızlıktan sonraki bu dönemde özgürlüğüne kavuşan mescitlerin toplum yararına verdiği hizmetleri araştırarak ortaya koymaktır. Bununla da müslüman toplumların dini ve kültürel olarak gelişmesi için mescitlerin önemine dikkat çekmek istedik.

Ayrıca araştırmamızda Azerbaycan'ın birkaç tarihi mescidini de kısaca değerlendirmek suretiyle bu topraklarda eskiden beri İslam medeniyetinin hâkim olduğunu ve mescitlerin toplum üzerinde etkili olduğunu kanıtlamaya çalıştık.

Kapsam ve Sınırlılıkları

Her bir çalışmada olduğu gibi bu tez çalışmamızın da belirli kapsam ve sınırlılıkları vardır. Tezimizin plan kısmını oluştururken öncelikle müslüman bir toplum için mescidin ne anlama geldiğini ve İslamın ilk yıllarında mescitlerin üstlenmiş olduğu fonksiyonlara temas ettik. Konumuz Azerbaycan olduğu için çalışma içerisinde Azerbaycan'ın dini hayatına da kısaca değerlmeye çalıştık. Bu kapsamda ülkenin İslam ncesi ve İslam sonrası durumunu, dini yapısını kısaca incelemeğe çalıştık. Bu manada İslam dininin coğrafyaya hakim oluşundan sonra burada yaşayan halkların dini kimliğine ve kültürüne ciddi manada katkı sağlayan veya ciddi kısıtlamalara ve mahrumiyetlere sebep olan tarihi dönemleri ve siyasi rejimleri araştırmanın bir zaruret olduğunu anladık. Konuyu daha iyi anlamak için ülkenin bugünkü din siyasetini de ortaya koymaya çalıştık.

Konumuzun esas kısmı olan mescitlerin sosyal, kültürel ve dini hayata katkısını ele alırken ülkede faaliyet gösteren bazı mescitleri inceledik. Doğal olarak ülkede faaliyet gösteren mescitlerin tamamına ulaşmamız imkandışdır. Aynı zamanda Azerbaycan'da müslümanların sünni ve şii olmak üzere iki gruba ayrıldığını da belirterek bu çalışmamızda sadece sünni bölgelerde faaliyet gösteren mescitleri ele aldığımızı belirtmek isterim. Tezimizin konusu olan mescitler, zaten iş hayatımda birlikte çalıştığım ve bir takım projelerinde yer aldığım mescitlerdir.

Aynı zamanda bu mescitler, bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren toplumun dini eğitimine büyük katkılar sağlamış dini eğitim müesseseleri olarak faaliyet göstermektedir.

Araştırmamız Şeki, Aliabad, Hosrov ve Gabele mescitleri ile sınırlıdır. Tezimizde mescitlerin topluma sağladığı en büyük katkıların esasen eğitim üzerinden gerçekleştiğini gördük. Bu maksatla uzun yıllardan beri Azerbaycan’da dini eğitime ciddi manada destek veren Şeki, Aliabad ve Hosrov mescitlerinin medrese faaliyetleri üzerinde özellikle durmak istedik. Ülkedeki medrese faaliyetlerinden bahsederken bağımsızlıktan sonra Azerbaycan’da kızlara yönelik yatılı dini eğitim veren ilk ve tek müessese olan Şebnem (Kızlar) İslam Koleji’ni de incelemeğe almanın uygun olabileceğini düşündük. Medrese faaliyeti yürüten bu mescitlerin ve Şebnem Koleji’nin topluma sunduğu diğer sosyal hizmetleri de incelemeye aldık.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÂBET, MESCİT VE CÂMİ KAVRAMLARI ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRME

1. MÂBET, MESCİD VE CAMİ KELİMELERİNİN İZAHİ

Bilindiği üzere ibadet, her bir dinin önemli temel unsurlarından birini oluşturmaktadır. Bu yüzden bütün dinlerin tarihine baktığımız zaman ibadet için ayrılmış özel mekanların varlığı ile karşılaşmak mümkündür. Bütün dinlerin, mâbedi ifade eden kelime veya kavramların yanında kendilerine has mâbet anlayışları da vardır. Mâbetler, ilk dönemlerdeki açık alanlardan basit ve küçük yapılara, zamanla büyük ve geniş binalara kadar gelen bir gelişme ve değişiklik arz etmektedir.

1.1. Mâbet

Mâbet kelimesi, lügat olarak Arapça ibadet etmek anlamına gelen “a-b-d” kökünden türemiş olup¹, ibadet edilen yer, ibadet etmek için mahsus kılınmış mekan ve tapınak demektir. Mâbet, her hangi bir dine bağlı olanların belli zamanlarda toplu olarak veya tek başlarına ibadet etmeleri için yapılmış özel mekanı ifade etmektedir.²

Mâbet kavramının temelinde kutsal mekan telakkisi vardır. Tarihin eski çağlarına baktığımız zaman mâbet denildiğinde, ulûhiyetin tecelli ettiği yer, ağaç veya taşlarla kutsal kişilere ait nesnelerin bulunduğu kabir ve mağaraların kutsal kabul edildiğini, bu mekanlarda kurban takdimi ve çeşitli tapınma eylemlerinin yapıldığını, dini ayinlerin hayata geçirildiğini görmekteyiz. Dolayısıyla mâbetler konusu araştırıldığı zaman dini anlayışa göre her bir mâbet, öncelikle uluhiyetin tecelli ettiği yer olarak karşımıza çıkmaktadır.³

¹ Rağıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dârü-l Mârifê, 2001), 322.

² Ahmet Güç, “Mâbed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 276.

³ Güç, “Mâbed”, 276-280.

Arapça bir kelime olan mâbet, genel anlamda tüm dinlerin ibadete tahsis ettikleri alanları ifade etmektedir. Her bir din, kendi mabedini özel isimlerle isimlendirmiştir. İslam dininde özel yeri olan mâbetler, “mescit” ve “câmi” olarak adlandırılmıştır.

1.2. Mescit

Mescit kelimesi, lügat olarak Arapça secde etmek manasına gelen “s-c-d” fiilinden türemiş olup, secde edilen yer demektir. Burada secdeden maksat namaz, mescitten maksat namazın kılındığı yerdir. Mescit kelimesinin çoğulu “mesâcid”dir.⁴

Mescit kelimesi, Kur’an’da tekil ve çoğul olarak, birçok yerde geçmektedir. Kâbe ve çevresini ifade eden Mescid-i Harâm on beş yerde, Mescid-i Nebevî veya Mescid-i Kubâ’nın kastedildiği “takvâ temeli üzerine kurulu mescit”,⁵ Kudüsteki mabedin kastedildiği Mescid-i Aksâ⁶ ve münafıkların Hz. Peygamber’e suikast düzenlemek maksadıyla inşa ettikleri Mescid-i Dırâr⁷ birer âyette zikredilmektedir. Mescit kelimesinin çoğulu olan mesâcid kelimesi, Kur’an’da altı yerde geçmektedir.⁸

Bu kelimenin aynı zamanda Sami kökenli dillerde telaffuz ve anlam bakımından benzerleri vardır. Mesela, M.Ö. V. yüzyıla ait olduğu tesbit edilen Yahudi Elephantine Papirüslerinde “ibadet yeri” anlamında mescit kelimesi geçmektedir. Araştırmalar, M.Ö. I. yüzyılda yaşayan ve “Ölüdeniz Yazmaları”nın kendilerine izafe edildiği Essenilerin de ibadet ettikleri yerleri mescit olarak isimlendirdiklerini tespit etmiştir.⁹

1.3. Câmi

Câmi kelimesi, lügat olarak Arapça “c-m-a” kökünden türemiştir. İnsanları “toplayan, bir araya getiren” anlamındaki câmi‘ kelimesi, İslamın ilk yıllarında

⁴ el-İsfahâni, *el-Müfredât*, 230.

⁵ et-Tevbe, 9/108.

⁶ el-İsrâ, 17/1.

⁷ et-Tevbe, 9/107.

⁸ Ahmet Önkâl - Nebi Bozkurt, “Câmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 46.

⁹ Önkâl - Bozkurt, “Câmi”, 46.

sadece cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılan “el-mescidü’l-câmi” (cemaati toplayan mescit) ifadesinin kısaltılmış şeklidir. Taberani’nin (h. 360 / m. 971) bir rivayetine göre “el-Mescidü’l-Câmi” tabiri, bizzat Hz. Peygamber tarafından kullanılmıştır.¹⁰

Bugün Türkiye genelinde câmi kelimesi ile müslümanların ibadet yeri olan mâbetlerin tamamı kasd olursa da aslında câmi, daha büyük kitleleri içine alan büyük mescitlere verilen bir isimdir.¹¹

Araştırmalar Kur’an-ı Kerimde, hadislerde ve ilk İslam kaynaklarında bugün Türkiye’de kullanılan câmi kelimesinin karşılığı olarak mescit kelimesinin yer aldığını göstermektedir. Tarih olarak hicri IV. Yüzyılın (miladi X.) başlarında “câmi” kelimesinin tek başına kullanılmaya başlandığını görmekteyiz. Daha sonra, içinde cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescitler câmi, minberi bulunmayan yani, cuma namazı kılınmayan küçük mâbetler ise sadece mescit olarak isimlendirilmiştir. V. (miladi XI.) yüzyıl hukukçularından Maverdi (h.450 / m.1058) ve Ebu Ya’la (h.526 / m.1131) da bu ayrımı açıkça belirtmiştir. Ancak Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi, Mescid-i Aksa ve genellikle mezhep imamları veya dinde muteber sayılan kişilerin kabirlerinin bulunduğu İslami mâbetlere de mescit denildiğini görüyoruz.¹²

Azerbaycan Türkçesinde de büyük mescitleri ifade etmek için “câme” kelimesi kullanılmakla birlikte¹³ genel manada mescit kelimesi öne geçerek, büyük ve küçük farkı gözetmeksizin tüm İslami ibadet mekanları için kullanılmaktadır.¹⁴ Mesela; “Bakü Merkez Mescidi” veya “Şeki Şehri Cuma Mescidi” gibi.

2. İLK MESCİT VE MÂBET

İslam inancına göre, yeryüzünde inşa edilen ilk mescit, Kabe-i Muazzama’dır. Zira Kur’an-ı Kerim bu konuda şöyle buyurmaktadır: “Şüphesiz, alemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mâbet),

¹⁰ Taberânî, Ebu-l Kâsım Süleyman bin Ahmed el-Lahmî, *el-Mu’cemü’l-’evsat* (Beyrut: Darul-Kütübî’l-İlmiyye, 2012), 1: 143.

¹¹ Mefail Hızlı, “Mescid”, *Şamil İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990), 4: 147.

¹² Önkal - Bozkurt, “Câmi”, 46.

¹³ Komisyon, *Azerbaycan Dilinin İzahlı Sözlüğü*, (Bakü: Şark – Garp Matbaası, 2006), 1: 382.

¹⁴ Komisyon, *Azerbaycan Dilinin İzahlı Sözlüğü*, (Bakü: Şark – Garp Matbaası, 2006), 3: 350.

Mekke'deki (Kabe)dir.”¹⁵ Hadislere göre de yeryüzündeki ilk mescidin Mescid-i Haram, ikinci mescidinse Mescid-i Aksa olduğu bildirilmiştir.¹⁶

Hiz. Peygamber, sadece üç mescidi ziyaret için sefere çıkıla bileceğini söyleyerek Mescid-i Haram, Mescid-i Aksa ve Mescid-i Nebevi'nin önemine ve faziletine işaret etmiştir. Söz konusu hadiste şöyle buyrulmuştur: “(İbadet için) şu üç mescitten başkasına yolculuk edilmez: Mescidü'l-Haram, Mescidu'r-Rasul ve Mescidü'l-Aksa.”¹⁷

2. 1. İslamda İlk Mescit

Öncelikle İslam Dininin medeniyet ve kültüründe mescit ve câmilerin çok özel bir yerinin olduğunu söylemeliyiz. Hiz. Peygamber: “Tüm yeryüzü bana mescit kılındı”¹⁸ buyurmakla İslamda ibadetin özel bir mekanla sınırlanmadığına dikkat çekmekle beraber, vakit namazlarının cemaatla kılınmasının daha faziletli olduğunu da belirtmiştir: “Cemaatle kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan yirmi yedi derece daha faziletlidir.”¹⁹ Bu gibi hadislerle müslümanları namaz kılmak konusunda cemaate ve mescide teşvik ederek aynı zamanda onların Allah için bir araya gelmelerini , bunun neticesinde toplumda sosyal bir kaynaşmanın da zeminini oluşturmıştır. Özellikle Cuma ve Bayram namazlarının cemaatle kılınması fukaha tarafından şart sayılmıştır.²⁰ Hiz. Peygamberin üzerinde titizlikle durduğu mescit konusu burada iki başlıkta – hicretten önce ve sonra olmak kaydıyla ele alınacaktır.

2.1.1. Mekke Döneminde Mescit

Malum olduğu üzere Hiz. Peygamber, İslam dinini tebliğ ettiği ilk dönemlerde Mekke müşriklerinin büyük itiraz ve engellemesi ile karşılaşmıştır. Mekke'de azınlık olan müslümanlar, müşrikler tarafından takip edilmiş, işkence ve alaylara maruz kalmış, özellikle de ibadetten men edilme adına kendilerine her türlü eziyet reva görülmüştür. Hatta Kur'an-ı Kerim'in Alak Suresi'nde, müşrikler

¹⁵ Âl-i İmran, 3/96.

¹⁶ İbrahim Kâfi Dönmez, “Mescid”, *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 1997), 3: 199.

¹⁷ Buhâri, “Enbiya”, 8; Müslim, “Mesâcid”, 2.

¹⁸ Müslim, “Mesâcid”, 3; Buhâri, “Salât”, 56.

¹⁹ Buhâri, “Ezan”, 30.

²⁰ Dönmez, “Mescid”, 200.

tarafından Peygambere namaz kılmaması için mani olduğu da yer almaktadır: “Namaz kılarken bir kulu (Peygamber'i namazdan) menedeni görmedin mi?”²¹

Fakat kaynaklarda Hz. Peygamberin, tüm engellemelere rağmen zaman zaman Mescid-i Haram'da, Hacerül-Esvetle Rukn-i Yemani arasında namaz kıldığına dair bilgiler yer almaktadır. Genellikle ibadetini evlerde ve ıssız çölde gizli şekilde eda ettiğine dair rivayetler mevcuttur. Özellikle İslamın ilk yılları sayılan Mekke döneminde, sahabeden Erkamın evinin bizzat Hz. Peygamber tarafından mescit olarak kullanıldığı bilinmektedir.²²

Yine kaynaklar, hicretten önce Hz. Ebu Bekir'in kendi evinde mâbet olarak inşa ettiği bir bölümde namaz kıldığını haber vermektedir.²³

Ancak İslam Tarihinde ilk mescit denildiğinde akıllara, Hz. Peygamber'in hicreti sırasında Medine'den önce son durağı olan Kuba'da yaptırdığı mescit gelmektedir. Bu mescit, ilk muhacirlerin, daha Hz. Peygamber Medine'ye gelmeden Kuba'da Amr b. Avf oğullarına ait bir hurma kurutma yerini mâbet haline getirmeleri sonucu oluşmuş ibadet yeri idi. Ebu Huzeyfe'nin azatlısı Salim, burada bir grup muhacire Kudüs'e yönelerek namaz kıldırıyordu. Daha sonra Hz. Peygamber, Kuba'ya ulaşınca burayı genişleterek Kuba Mescidi'ni inşa etmiştir.²⁴

2.1.2. Medine Döneminde Mescit

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiği zaman şehir halkından herkes onu evine davet etti. Fakat o, kimseyi kırmamak için devesinin serbest bırakılmasını istedi ve Kasvanın çökeceği yere konaklayacağını bildirdi. Kasva, Ebu Eyyub el-Ensari'nin evi önünde çökmeden önce Malik b. Neccarlar'ın evi önünde, açık bir alanda yere çöktü. Hz. Peygamber bunun, gelecekte inşa edilecek mescidin yerine işaret olduğunu bildirdi ve bu yeri Sehl ve Suheyl adlı iki yetim kardeşten satın alarak sonra orada Mescid-i Nebevi'yi inşa etti.²⁵

²¹ el-'Alak, 96/9-10.

²² Mehmet Şener, “Câmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 91.

²³ Nebi Bozkurt, “Câmi”, *Şamil İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990), 1: 272.

²⁴ İbn Sa'd, Ebu Abdillâh, *Kitabü't-tabakatü'l-kebîr*, 3: 87; Hüseyin Algül, “Mescid-i Kuba”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993) 29: 279.

²⁵ Buhâri, “Menâkibü'l-ensâr”, 45.

Hız. Peygamberin Medine'ye hicret eder etmez bir mescit inşa etmesi, aynı zamanda kendisinin de bu işte bizzat taş taşıyarak iştirakı, İslam Dininde ve Kültüründe mabedin önemini, açık ve net bir şekilde ortaya koymaktadır. Hız. Peygamberin bu davranışı İslam toplumunun bulunduğu bir belde mescidin vazgeçilmez yapılardan biri olduğunu bizzat göstermektedir. Zira, müslüman bir belde mescidin olması bir takım dini faaliyetlerin hayata geçirilmesi için gerekli mekan ihtiyacını karşılamakla birlikte zamanla toplumsal faydaları da ortaya koymaktadır.

Kaynaklarda yer alan bilgiye göre Medine'de Mescid-i Nebevi dışında dokuz mescidin olduğu tespit edilmiştir. Ebu Davud'un rivayetine göre Bilal-i Habeşî'nin Mescid-i Nebevi'de okuduğu ezanı müteakiben bu dokuz mescitte de vakit namazları kılınmıştır.²⁶

Bunlar:

- 1) Beni Selime Mescidi (Mescid-i Kibleteyn).²⁷
- 2) Beni Zurayk Mescidi.²⁸
- 3) Beni Amr b. Mebzul Mescidi.²⁹
- 4) Beni Saide Mescidi.³⁰
- 5) Beni Ubeyd Mescidi (Mescid-i Haribe de denmektedir).³¹
- 6) Ratic Mescidi.³²
- 7) Gıfar Mescidi.³³
- 8) Eşlem Mescidi.³⁴
- 9) Cuheyne Mescididir.³⁵

Daha sonraki dönemlerde İslam dininin civar kabilelere yayılmasının neticesi olarak bu mescitlerin sayısı artmış, Hulefa-i Raşidin Döneminde ve sonraki

²⁶ Ebu Davud, el-Merasil, 4.

²⁷ İbn Sa'd, Kitâbü 'l-tabakâtü 'l-kebîr, 1: 242.

²⁸ Ebû Dâvûd, "el-Merâsil", 4.

²⁹ Semhûdî, Ebû'l-Hasen Nûrûddin Ali b. Abdillâh b. Ahmed b. Ali el-Haseni, *Vefâü'l-vefa bi-ahbâri dâri'l-Mustafa*, Tah: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: 1971), 3: 868.

³⁰ Semhûdî, *Vefâü'l-vefa bi-ahbâri dâri'l-Mustafa*, 3: 858.

³¹ Semhûdî, *Vefâü'l-vefa bi-ahbâri dâri'l-Mustafa*, 3: 854.

³² Yâkut el-Hâmevi, Şihâbuddîn Ebi Abdillâh, *Mucemu'l-buldan* (Beyrut 1977), 3: 12.

³³ Semhûdî, *Vefâü'l-vefa bi-ahbâri dâri'l-Mustafa*, 2: 757.

³⁴ Önkâl - Bozkurt, "Câmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 48.

³⁵ Semhûdî, *Vefâü'l-vefa bi-ahbâri dâri'l-Mustafa*, 3: 856.

dönemlerde gerçekleşen fütuhatlarla tüm İslam beldelerine sayısız mescitler inşa edilmiştir.

3. İSLAM KÜLTÜRÜNDE MESCİDİN FONKSİYONLARI

Mescit, her şeyden önce müslümanlar için namazların kılındığı, özellikle bedeni ibadetlerin yapıldığı, vaaz ve nasihatlerin verildiği, dini irşad ve hizmetlerin sunulduğu önemli bir mekandır. İslam dininin mekansal anlamda kalbi ve merkezi mescitlerdir. Bu anlamda mescitler kutsal sayılmıştır. Burada kutsallıkla kast edilen, dini ve manevi değer kapsamında câmilerin insan zihninde ve kalbinde çağrıştırdığı anlamdır. Mescitler, aynı zamanda toplanmayı ve bir araya gelmeği mekanlarıdır. İslamın başlangıcından günümüze kadar müslüman toplumlarda mescit kültürü ve ona verilen değer büyük önem arz etmiştir. Bu değer, dini açıdan, psikolojik, sosyolojik ve kültürel bir anlam taşımaktadır.³⁶

1.1. Asr-ı Saadet Döneminde Mescidin Fonksiyonları

Mescitlerin hangi amaçla kullanılabileceğini öğrenmek için, her bir İslami konuda olduğu gibi, bu konuda da dinin peygamberi Hz. Muhammed'i örnek almak ve Asr-ı Saadet zamanına bakmak icab eder.

İslam tarihine baktığımızda mescit ve câmilerin birden fazla fonksiyon icra ettiği müşahade olunmaktadır. Şöyle ki, Hz. Peygamber zamanına ve İslamın ilk asırlarına baktığımızda, esas itibarıyla ibadet mekanı olarak tasarlanan ve inşa edilen mescitlerde dini hizmetlerin yanından birtakım sosyal hizmetlerin de hayata geçirildiğine şahit olmaktadır. İslamın ilk çağlarında mescit, sadece beş vakit namaz ve haftalık Cuma namazının kılındığı bir mekan değildi. Asr-ı Saadette mescit, mâbet olmanın ötesinde Rasulullah'ın müderrislik ettiği, ashabının da öğrencisi olduğu bir eğitim-öğretim kurumu, bir medrese, aynı zamanda ilim ve irfan yuvasıydı. Hz. Peygamberin vefatından sonra İslam'ı Arap Yarımadasının dışına taşıyan sahabe nesli de buradaki ders halkalarında yetişmişti. Yine mescit, Hz. Peygamberin, Allah'ın indirdikleriyle hükmedip, hasımların arasını bulduğu bir

³⁶ Ali Akdoğan, *İslam Sosyolojisi Yazıları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 27.

mahkemeydi. İslam Devleti'nin merkezi, askeri karargâh, hâsılı, dini ve dünyevi bir çok işin icra edildiği önemli bir merkezdi.³⁷

Mescit, ibadet edilen mekan olmakla birlikte yoksul ve zayıfların barınağı, gariplerin sığınağı, misafirlerin konağıydı. Her sınıftan insan, orada kendi ihtiyacını giderecek, ruhunu itminana ulaştıracak şeyleri bulabilirdi. Medine'ye gelen heyetler mescitte karşılanır, burada ağırlanır ve kendileriyle konuşulur, sohbet edilirdi. Medine Mescidi, ordu komutanlığının da baş karargâhıydı. Müslüman ordusunun askerleri orada toplanır, askeri birliklere sancaklar orada verilir, komutanlar orada tayin edilir, önemli askeri kararlar bizzat Hz. Peygamber tarafından orada alınır.³⁸

1.1.1. Mescidin Mâbet Fonksiyonu

Kelime anlamından da anlaşıldığı üzere mescit, her şeyden önce secdenin mekanı, müslümanların ibadeti için inşa edilmiş önemli bir müessese ve bir mâbettir.³⁹ Kur'an-ı Kerim'de buna dikkat çeken bir kaç ayet-i kerime şöyledir:

*“...İlk günden takva üzerine kurulan mescit (Kuba Mescidi) içinde namaz kılman elbette daha doğrudur...”*⁴⁰

*“...Allah (o evlerin) yücelmesine ve içlerinde isminin anılmasına izin vermiştir. Orada sabah akşam O'nu (öyle kimseler) tesbih eder...”*⁴¹

*“...Eğer Allah, bir kısım insanları (kötülüklerini) diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah'ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılır giderdi...”*⁴²

Sırf ibadet maksadıyla belli bir mekana çekilmeği ifade eden “i'tikaf” için en uygun yerlerin mescitler olduğu da yüce kitabımızda ayrıca bildirilmiştir.⁴³ Diğer taraftan Asr-ı Saadette bir kişinin mescide girerek kaybolan devesini sorması

³⁷ Önkul - Bozkurt, Câmî, 7: 49-53; Akdoğan, *İslam Sosyolojisi Yazıları*, 27-31.

³⁸ Muhammed Hamîdullah, *İslam Peygamberi* (Bakü: İpekyolu Yayınları, 2013), 2: 283; Ahmet Akın, “Tarihi Süreç İçinde Câmî ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2016 / 1, c. 15, sayı, 29), 197.

³⁹ Hızlı, “Mescid”, 147.

⁴⁰ et-Tevbe, 9/108.

⁴¹ en-Nûr, 24/36.

⁴² el-Hac, 22/40.

⁴³ el-Bakara, 2/187.

üzerine Hz. Peygamber, mescitlerin ibadet yeri olduğuna işaret etmiş ve bu maksatla kullanılmasının gerektiğini bildirmiştir.⁴⁴

1.1.2. Eğitim ve Öğrenim Bakımından Mescit

İslam tarihine baktığımız zaman Hz. Peygamber'in Medine'deki mescidinin aynı zamanda bir ilim merkezi olarak kullanıldığını görmek mümkündür. Hatta Allah Rasulü'nün Medine'ye hicret eder etmez yaptığı işlerin başında mescit inşası geldiği gibi, mescit yapımında da dikkat ettiği en önemli hususlardan biri de mabedin bitişiğinde, fakir ve kimsesiz sahabilere "Suffe" adıyla bilinen özel bir gölgelik yaptırmak olmuştur. Söz konusu mekan, fakirlere ve geçim sıkıntısı çeken evsiz müslümanlara sığınak yeri olma maksadı ile kurulmuş, zamanla eğitim-öğretim merkezine çevrilmiştir.⁴⁵ Müslimin rivayetinde Ashab-ı Suffe ehlinde gücü-kuvveti yerinde olanların gündüzler mescide su taşıyarak geçimlerini sağladıkları, yahut dağdan getirdikleri odunları sattıkları, gecelerse Kur'an-ı Kerim talimi ile meşgul oldukları gerçeği, yer almaktadır.⁴⁶

Diğer taraftan kendi aralarında vakit planlaması yapan Ashab-ı Suffe'nin Rasullullahla devamlı beraberliği ve sürekli olarak ondan İslam'ın esaslarını öğrenmeleri, yeni inen ayetlerin tefsirini bizzat ondan dinlemeleri neticesinde⁴⁷ burası ilim merkezi olma yolunda hızla ilerlemiştir. Hz. Peygamber'in hayatına baktığımız zaman, Ashab-ı Suffe'nin eğitim ve öğretim işleri ile kendisinin bizzat ilgilendiğine şahid olmaktadır. Ayrıca onlara Kur'an okumayı ve yazı yazmayı öğretmesi için bu konuda bilgili ve deneyimli hocalar da tayin etmiştir.⁴⁸

Yine araştırmalar gösteriyor ki İslam, civar kabilelere ve coğrafyalara hızla yayıldıkça yeni müslüman olanlara dinin esaslarını öğretmek üzere gönderilen öğretmenlerin bir çoğu özellikle Suffe ashabı içerisinde seçilmiştir.⁴⁹

Hz. Peygamberin bir gün mescide girdiği zaman bazı sahabilerin dua ve zikirle, bazılarının ise ilim halkası kurarak ilimle meşgul olduğunu görüp "Ben

⁴⁴ *İbn-i Mâce*, "Mesâcid", 11.

⁴⁵ Mustafa Baktır, "Suffe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 469-470.

⁴⁶ *Müslim*, "İmâre", 147.

⁴⁷ *Buhâri*, "Salât", 84.

⁴⁸ Baktır, "Suffe", 470.

⁴⁹ Baktır, "Suffe", 470; Akın, "Tarihi Süreç İçinde Câmî ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", 202.

muallim olarak gönderildim” söylemesi ve bunun ardından ilimle uğraşan kalabalığa iştirak etmesi,⁵⁰ Asr-ı Saadette mescidin eğitim-öğretim fonksiyonunu ortaya koymakta ve Rasulullah’ın mescitte kurulan ilim halkalarına verdiği değeri göstermektedir.

1.1.3. Siyasi Faaliyetler Bakımından Mescit

Hz. Peygamber bir yandan Allah’ın göndermiş olduğu dinin mübelliği olmakla beraber, aynı zamanda hicretten sonra Yesrib’de kurulan “Medine Site Devleti”nin de başkanı ve yöneticisiydi. O, aynı zamanda kurmuş olduğu şehir devlette, gelecekte büyük bir coğrafyayı içine alacak İslam dünyasının temellerini atıyordu. Dolayısıyla devlet başkanının bazı kararlar alacağı, çeşitli maksatlarla yanına gelen misafirleri karşılayacağı, civar kabilelerden heyetleri ağırlayacağı, savaş ganimetlerini toplayacağı bir mekana ihtiyacı vardı. Hz. Peygamber tüm bu faaliyetleri hayata geçirmek için bizzat mescidi kullanmıştır.⁵¹

Uzak diyarlardan gelen elçi heyetlerinin Medine’de, Mescid-i Nebevi avlusunda kurulan çadırlarda kaldıkları ve burada ağırlandıklarına dair bilgiler kaynaklarda yer almaktadır.⁵²

Hz. Peygamber’in, kendisiyle görüşmek için gelen heyetleri bizzat mescitte kabul etme gerçeğini, Necran Hristiyanlarını mescitte kabul etmesi ile örneklememiz mümkündür. Bu örneğe göre Hicretin 9. yılında Necran Hristiyanlarından altmış kişilik bir heyet Medine’ye geldiği zaman Hz. Peygamber tarafından Mescid-i Nebevi’de ağırlanmış ve aralarında uzun bir konuşma gerçekleşmiştir. Hatta Allah Rasulü ile aralarında çıkan ilmi ve dini konudaki tartışmalar üzerine Al-i İmran suresinin seksen küsur ayetinin de nazil olduğu rivayet edilmiştir.⁵³

Araştırmalar gösteriyor ki Asr-ı Saadet zamanında Mescid-i Nebevi, aynı zamanda devletin idare merkezi olmuştur. Özellikle Rasulullah ve Raşid Halifeler orada oturmuş ve devlet işlerini mescitten yönetmişlerdir. Yine mescit, devlet

⁵⁰ *İbn-i Mâce*, “Mukaddîme”, 17.

⁵¹ Akın, “Tarihi Süreç İçinde Câmî ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, 197.

⁵² Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 2: 484.

⁵³ Kurtubi, Ebû Abdillâh Muhammed, *Câmiu’l-ahkâmi’l-Kurân* (Beyrut: Dâr-u İhyau’t-Türâsi-l-Arabiyye, 1995) 4: 4; İbn-i Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl, *Tefsir İbn-i Kesir* (Dâru-l Fikir, Beyrut: 1999), 1: 262.

şurasının toplandığı meclis görevini üstlenmiştir. Müslümanların karşılaştıkları ferdi ve sosyal problemler orada gündeme getirilmiş, bizzat Hz. Peygamber tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Aynı zamanda müslümanlar arasında vuku bulan ihtilaflar ve davalar mescitte kurulan mahkemeye getirilmiş, Hz. Peygamber de bu davalarla ilgili hükümler vermiştir. Bunun için de mescit, zaman zaman mahkeme salonu görevini de icra etmiştir.⁵⁴

Diğer taraftan Hz. Peygamberin oturduğu hücre-i saadetleri de mescidin bitişiğinde olduğundan bizzat kendisine gelerek bir maruzat arz edenleri de mescitte veya avluda dinlediği hadis kaynaklarında yer almaktadır.⁵⁵ Bedevilerle ilgini nazil olan ayet-i celilede buna işaret edilmektedir:

“Sana odaların arka tarafından bağırانların çoğu akli ermez kimselerdir.”⁵⁶

Aynı zamanda “Benim şu minberimin dibinde kim yalan yere yemin ederse cehennemdeki yerine hazırlansın”⁵⁷ anlamındaki hadis-i şerif de Medine Site Devletinde hukuki davalara Mescid-i Nebevi’nin minberi yanında bakıldığını göstermektedir.

İftâ ve kadı görevi dışında imamet yani devlet reisi vazifesini icra eden Rasulullah diplomatik görüşmeleri de mescitte yapar, yabancı elçileri en güzel elbiselerini giyerek burada kabul ederdi. Onun elçileri kabul ettiği yer, bugün bile “Üstüvanetü’l-vüfûd” (sefirler sütunu) olarak bilinmektedir.⁵⁸

1.1.4. Askeri Faaliyetler Bakımından Mescit

Medine Site Devletinden bahsederken Hz. Peygamber’in devlet başkanı olması nedeniyle aynı zamanda bir ordu komutanı olduğunu da söylemek gerekir. Bu bakımdan komutanın oturduğu ve orduyu idare ettiği askeri bir karargâha ihtiyaç duyulmaktadır. Kaynaklar mescidin, Asr-ı Saadet döneminde aynı zamanda askeri bir karargâh olarak faaliyet gösterdiğini haber vermektedir.⁵⁹

⁵⁴ Mustafa Ağırman, *Hz. Peygamber Devrinde Mescid ve Fonksiyonları* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2010), 109-182.

⁵⁵ Ağırman, *Hz. Peygamber Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, 109-182.

⁵⁶ el-Hucurât, 49/4.

⁵⁷ *Ebu Dâvud*, “İmân”, 3.

⁵⁸ Önkâl – Bozkurt, 7: 51; Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 2: 486.

⁵⁹ Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 2: 283

Hız. Peygamber, yüksek askeri şurayı zaman zaman mescitte toplamış, savaş ve barış kararlarını orada almış, gazveye gidecek olan orduları techiz etmiş, hatta gerektiğinde Mescid-i Nebevi'yi askeri hastane ve esirlerin tutulduğu mekân olarak ta kullanmıştır.⁶⁰

Uhut Gazvesi öncesinde, ashabın fikir ve görüşlerini almak amacıyla bizzat Rasulullah tarafından yapılan askeri istişarenin Mescid-i Nebevi'de gerçekleşmesini, alınan karar sonucu hücre-i saadetine girip zırhını giydikten sonra tekrar ashabın önüne çıkmasını buna örnek gösterebiliriz.⁶¹

Asr-ı Saadet döneminde ordu ve mescit ilişkisi, savaşla ilgili îlan, istişare ve karar alma ile sınırlanmamış, hatta sefer sonrasında da kapsamıştır. Şöyle ki Hız. Peygamber'in bizzat katılmadığı askeri seriyyelerden geri dönen ordu komutanları doğrudan mescide giderek sefer sırasında olup bitenleri ve yaşanan olayları başkomutana aktarmışlardır. Hatta Rasulullah kendisi, her defasında askeri bir seferden döndükte Medine'ye girdikte önce mescide giderek iki rekât namaz kılar, ardından sefere iştirak etmeyenlerin mazeretlerini orada dinlerdi. Bunun da en güzel örneğini hiç bir mazereti olmadan Tebük Gazvesine katılmayan seksen kişinin Mescid-i Nebevi'de bizzat Rasulullah tarafından dinlenmesi olayında görmekteyiz.⁶²

1.1.5. Sosyal Hizmetler Bakımından Mescit

Buraya kadar sıraladığımız ve hakkında bahsettiğimiz faaliyetlerle birlikte bir takım hizmetleri de kayda alarak mescidin sosyal hayata katkılarını kaydetmek mümkündür. Her şeyden önce mescidin ibadet için kullanılması, bu vesileyle müslümanların birbirleriyle kaynaşmasını da beraberinde getirmiş oluyor. Mabedin, aynı zamanda ilim yuvasına dönüşmesi, yaralıların tedavi gördüğü hastane görevi üstlenmesi, toplum hayatına katkı sağlayan mühim bir sosyal olgudur.

Hız. Peygamber dönemine bakıldığında mescidin esas fonksiyonuna (ibadet ve Allahı anma) aykırı olmamak kaydıyla toplum yararına olan tüm sosyal

⁶⁰ Nesâî, "Mesâcid", 20.

⁶¹ Ramazân Bûti, *Fıkhu's-sîre* (Beyrût: Dârul-Fikir, 1994), 157.

⁶² İsmail Yigit, "Tebük Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011): 40: 230.

aktivitelerin yapıldığı bir mekanla karşılaşmak mümkündür. Yaşadığımız modern çağda her ne kadar bu gibi hizmetler için mescide ihtiyaç kalmamış olsa bile, yine de zaruret ve savaş zamanlarında toplum yararına sosyal hizmetlerin icra edilebileceğini Asr-ı Saadet örneğinden görmekteyiz.

Mesela, Asr-ı Saadet zamanında beytülmal gelirlerinin, zekatların, hatta zirâi ürünlerin bile mescitte toplandığını açık bir şekilde görmekteyiz. Sahih-i Buhari'nin "Zekat" babında zirâi ürünlerden olan devlet gelirlerinin mescidin üst katındaki bir odada muhafaza edildiği ve bundan sorumlu olan Hz. Ömer tarafından gerekli yerlere sarfedildiği net bir şekilde yer almaktadır.⁶³

Özellikle vurgulamak gerekir ki hatta mescitte yapılacağı takdirde yer yer modern müslüman toplumlar tarafından kınanan ve adaba aykırılıkla nitelendirilen bir takım aktivitelerin bile, mescitte yapılabileceğini Hz. Peygamber döneminde müşahade etmek mümkündür.

Hz. Aişe'den gelen bir rivayette Habeşlilerin Mescid-i Nebevi'de mızrak ve kılıç-kalkan oyunu oynadığı yer almaktadır. Rivayetlere göre, Habeşistanlı müslümanların milli geleneğe dayanan kendilerine has mızrak oyunları vardı ve ritimle yapılan bu gösteriyi zaman zaman mescitte icra ederlerdi. Hz. Ömer bir defasında bunu men etmek istese de bizzat Hz. Peygamber müdahale ederek onu engellemiştir. Bu konuda, hatta mescidi kullanmalarına izin verme sebeplerinden biri de, şüphesiz ki müslümanların cihad ruhunu zinde tutmak olabilir. Hatta Hz. Peygamberin bizzat kendisi, hanımı Hz. Aişe'ye bu oyunu seyretmeyi teklif etmiş ve talim yapan Habeşlileri beraberce seyretmişlerdir. Bununla da kalmamış, "Haydi Habeşliler! Gösterin kendinizi" diyerek onları teşvik etmiştir.⁶⁴

⁶³ *Buhâri*, "Zekât", 60.

⁶⁴ *Buhâri*, "Salât", 69.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA DİNÎ HAYAT

1. İSLAM ÖNCESİ DİNÎ HAYAT

Kadim çağdan bu yana baktığımız zaman Azerbaycan'ın, tarihin akışı içerisinde farklı ve çeşitli dinlere ev sahipliği yaptığını görmekteyiz. Burada İslamiyetin VII. yüzyılda kabulüne kadar ilkel kabile dinlerinden başlayarak Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Şamanizm, Hristiyanlık ve Yahudilikle karşılaşmak mümkündür.

Azerbaycan'da dini hayat konusunu, tezimizin amacı gereği İslam Öncesi ve İslam Sonrası Dini Hayat olarak ele alabiliriz. Bu bölümde İslam öncesi dini hayatı kısa hülasa ederek özellikle İslam sonrası dini hayat üzerinde duracağız.

Malum olduğu üzere dinler, tarihin her döneminde toplumsal yaşamın en mühüm belirleyici unsurlarından biri olarak ortaya çıkmış, kan bağı ve milli kimlikle ilgili değerlerin gelişmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. İncelendiği zaman tarihin hiç bir döneminde dini inançtan tamamen yoksun olan her hangi bir topluma rastlamak imkansızdır. Genellikle tüm dünyada dini görüşün ilkel şekli; totemizm, ruhlara ve kutsal eşyalara tapma gibi eylemlerle müşahade olunmaktadır.⁶⁵

Tarihin kadim zamanlarında hayat süren ilkel insanların düşüncesinde genellikle ruhlara yücelik ve kutsallık atfedildiğinden toplum içerisinde onlara tapma, ruhani varlıklardan yardım ve bereket isteme büyük önem arz etmekteydi. İnsanların ruhsal varlıklara yaklaşımı, zamanla putperestlik inancının gelişmesine zemin oluşturmuştur. Kadim insanın yaşam sürdüğü mağaralar, ilerleyen dönemlerde aynı zamanda mâbet fonksiyonunu da icra etmiştir.⁶⁶

Azerbaycan'da dini hayatın ilkel şekli araştırıldığı zaman da, burada totemizm inancının yaygın olduğu, kutsal ve ruhsal varlıklara ibadet gibi unsurların

⁶⁵ Ali Şeriati, *Dine Karşı Din* (İstanbul: 1993), 19.

⁶⁶ Mübariz Gurbanlı, *Azerbaycan'da Devlet-Din Münasebetleri - Tarihi Bakış ve Muasırılık* (Bakü, 2017), 7.

mevcutluğu ile karşılaşmak mümkündür. Şöyle ki, Azerbaycan'daki kadim yaşayış mekanları incelendiğinde, özellikle arkeoloji kazılar zamanı bulunan heykeller ve ilkel insan toplumlarının oturdukları mağara duvarlarında müşahade edilen resimler araştırıldığında, yapılan kurban ayinleri ve toplu dini danslara rastlanmıştır. Tarihen Azerbaycan'ın yerleşim merkezleri olan Gabele, Berde, Beylegan, Şamahı ve Baküde yapılan arkeoloji kazılar zamanı bulunan ve milattan önceki binyıllıklara ait putlar, bölgede eski zamanlarda putperestliğin geniş yayıldığını göstermektedir.⁶⁷

Farklı zamanlarda çeşitli dinlerin varolduğu coğrafi bir mekan olan Azerbaycan'da sonraki dönemde müşahade edilen eski dinlerden bir diğeri zerdüştlüktür. Zerdüştlük, Azerbaycan, İran, Orta Asya, Afganistan ve Ön Asya'nın bazı bölgelerinde yayılmış kadim dinlerden biri sayılmaktadır.⁶⁸ Hatta Antik Yunan ve Orta Çağ müslüman tarihçileri, aynı zamanda sonraki dönem araştırmacılarının bir çoğu, M.Ö. I. binyıllıkta yaşayan Zerdüştin vatanı olarak Azerbaycanı göstermektedirler.⁶⁹

Yapılan araştırmalar neticesinde İslama kadarki dönemde İran coğrafi sistemi ve kültür dairesi ile içiçe olan Azerbaycan'da Zerdüştlüğün geniş yayıldığını söylemek mümkündür.⁷⁰ Bilindiği üzere, ateşin kutsal sayıldığı Zerdüştinancına göre içerisinde ateş yakılan ve “Ateşkede” olarak isimlendirilen mâbetler önem arz etmektedir.⁷¹ Dünyada Zerdüştlüğün en meşhur ve kadim mâbetlerinden biri sayılan “Ateşgah Tapınağı”nın Azerbaycan'ın Surahanı arazisinde yerleşmesi, İslama kadarki dönemde bu topraklarda Zerdüştlüğün geniş yayılmasından haber vermektedir.⁷²

Azerbaycan'da dini hayatı incelendiğimiz zaman burada yahudilikle de karşılaşmak mümkündür. Yahudilerin bu topraklara gelişi M.Ö. 586 senesinde

⁶⁷ Cengiz Murselov, “Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış”, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2016/2, c. 4, sayı, 8), 51

⁶⁸ Komisyon, “Zerdüş”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi* (Bakü: Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı, 1980), 4: 324.

⁶⁹ Günay Tümer, *Birüniye Göre Dinler ve İslam Dini* (Ankara: 1975), 120; Komisyon, “Zerdüş”, 324; Gurbanlı, *Azerbaycan'da Devlet-Din Münasebetleri*, 8.

⁷⁰ Fazıl Gezenferoğlu, *Azerbaycan Türkünün İman Dâvâsı* (Ankara: SERAJANS Yayınları), 51; Süleyman Memmedov, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Çarşoğlu Neşriyatı 2007), 24.

⁷¹ Şinasi Gündüz, “Mecûsîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003) 28: 284.

⁷² Bölgedeki Zerdüş Mabeti için bk. Ek-1.

Babil sürgününe dayanmaktadır. Malum olduğu üzere Babil kralı Buhtunnasr (Nebukadnezar II) M.Ö. 586 yılında Kudüs'ü ele geçirerek Yehuda Krallığı'nı yıkmış ve burada katliam gerçekleştirmiştir.⁷³ O dönemde Buhtunnasr zulmünden kaçan bazı yahudiler, Azerbaycan topraklarına kadar gelmiş ve burada hayatlarını devam ettirmişlerdir.⁷⁴ Bugün Azerbaycan'ın Kuba iline bağlı Kırmızı Kasaba adlanan yerleşim merkezinde yaşamakta olan dağ yahudilerinin ecdadı, ta Buhtunnasr döneminden bu topraklara göç eden yahudiler sayılmaktadır. Hazırda Azerbaycan'da 11 bin dağ yahudisi yaşamaktadır.⁷⁵

Azerbaycan'a İslamiyetin gelişine yakın dönemde yaygın olan bir diğer din, Hristiyanlık olmuştur. Bu süreçte tarihi Azerbaycan topraklarının özellikle kuzey kısmında Hristiyan Albanyasının etkisi ile Hristiyanlığın daha geniş yayıldığı bir gerçektir. Hatta bazı araştırmalar, tarihte ilk hristiyan icmaların bugünkü Azerbaycan topraklarını da içine alan Kafkasya bölgesinde ortaya çıktığını göstermektedir. Hristiyanlık henüz Romanın resmi dini ilan edilmezken, I. asırda bu topraklara gelen hristiyan mübelliğler, havariler ve onların devamcıları burada geniş faaliyet göstermiştir.⁷⁶ Bugün Azerbaycan'ın kuzey batısında yer alan Şeki ve Gah gibi şehirlerde halen varlığını devam ettiren kadim Alban kiliseleri, mevzubahis arazilerde Hristiyanlığın güçlü etkiye sahip olduğunun bir kanıtıdır.⁷⁷

Tarihçiler, VI-VII. asırlarda Azerbaycan toprakları üzerinde uzun süre devam eden Albanya Bizans – Sasani mücadelesinde (510-630) halkın inanç bakımından genel olarak ikiye ayrıldığını, bir kısmının hristiyan, diğer kısmının ise diğer din mensupları olduğunu belirtmişler.⁷⁸ Diğer din mensupları diye kategorize olunan kısımda daha çok İran menşeli Zerdüştlük, Manicilik ve Maniciliğin Mezdekilik gibi talimlerine rastlamak mümkündür.⁷⁹

⁷³ Ömer Faruk Harman, “Buhtunnasr”, *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 380.

⁷⁴ Gurbanlı, *Azerbaycan'da Devlet-Din Münasebetleri*, 9.

⁷⁵ Azerbaycan Yahudileri: Erişim 16.07.2019. <http://din.az/azerbaycan-yehudileri/>

⁷⁶ Gurbanlı, *Azerbaycan'da Devlet-Din Münasebetleri*, 11-12.

⁷⁷ Bölgedeki tarihi Alban Mabedi örneği için bk. Ek-2, 3.

⁷⁸ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Çırak Yayınları, 2007), 1: 198-213.

⁷⁹ Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, 38.

2. İSLAM SONRASI DİNİ HAYAT

III. yüzyıldan itibaren Bizans ve Sasaniler arasında, Ön Kafkasya'ya sahip olma uğrunda başlayan muharebeler VII. yüzyıla kadar devam etmiş, nihayet, 629 yılında taraflar arasında bağlanan sulh anlaşması ile Albanya tamamen Sasanilerin hakimiyetine girmiştir.⁸⁰

Öncelikle belirtelim ki, VII. asırda Sasanilerin hükümranlığı altında olan Azerbaycan'a İslamiyetin gelişi İslamın ikinci halifesi Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Şöyle ki, 636 yılında Yermük muharebesinde Bizanslıları mağlup eden Hilafet Ordusu Suriye'yi ele geçirdi. Bu zafer, aynı zamanda müslüman Arapların İran'a giden yolunu açmış oldu. Zaten o dönemde Sasaniler, Bizans ve Hazarlara karşı devam eden müharebeler neticesinde iyice yıpranmış durumdaydı. Bu sebeple hilafet ordularına hiç bir ciddi mukavemet gösterilmedi. Kadisiye müharebesinde (638) Sasanilerin mağlup olmasının ardından hilafet orduları 639 senesinde, Huzeyfetül Yemani'nin kumandanlığında Azerbaycan'a girdi. Yerli halk hilafet ordularına karşı dirense de, 644 senesinde sulh anlaşması yapıldı. Anlaşma şartlarına göre bölge halkı Araplara tabi olmalı, vergi vermeli, ihtiyaç halinde müslüman askerleri evlerinde bir gün misafir etmeliydiler. Bunun karşılığında Araplar da yerli halkın dinine karışmayacak, kendi adetleri üzere yaşamalarına müdahale etmeyeceklerdi. Ülkeyi terk etmek isteyenler kendilerine himaye bulana kadar emanda olacaklardı. Yerli halktan gönüllü olarak hilafet ordusuna katılanlardan vergi alınmayacaktı.⁸¹

Görüldüğü üzere, Azerbaycan'ın fethinin ilk yıllarında bölge halkının İslamiyeti kabulü için herhangi bir şiddet uygulanmamış, bilakis, vergi vermek kaydıyla kendi dinlerinde kalabilecekleri îlan edilmiştir.⁸² Bölgede İslamiyetin tebliğı özellikle Hz. Osman zamanından itibaren yapılmaya başlamış, fakat bu süreç içerisinde de herhangi bir zorlama söz konusu olmamıştır. Hz. Osman, Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine askeri birlikler yerleştirmiş ve İslâmiyet'in yayılması için yoğun bir gayret göstermiştir. Bu faaliyetler

⁸⁰ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi*, 1: 246.

⁸¹ Muhammed Hamîdullah, *el-Vesaiku's-siyâsiyye*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998), 326-329; Komisyon, *Azerbaycan Tarihi*, 1: 248-251; Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, 43.

⁸² Arif Yunusov, *Azerbaycan'da İslam* (Bakü: 2004), 40-41; Komisyon, *Azerbaycan'da Ananevî Din* (Bakü: DKİDK, 2017), 20-28.

içerisinde, özellikle Hz. Osman tarafından başlatılan iskân siyaseti, sonraki dönemlerde yerli halk üzerinde önemli ölçüde etkili olmuştur.⁸³ IV. Halife Hz. Ali zamanında müslümanlaştırma hareketleri devam etmiştir. Bu dönemde Azerbaycan valisi Eş‘as b. Kays el-Kindinin Erdebil’de bir câmi yaptırdığı ve zamanın şartlarına göre burayı İslami bir merkez olarak kullandığı bilinmektedir.⁸⁴

Burada Azerbaycan’ın Hilafet orduları tarafından fethine kadarki ve fetihten sonraki durumunu incelediğimiz zaman bölgede dini olarak ciddi bir karmaşanın olduğunu görmekteyiz. Anlatıldığı üzere bugün Azerbaycan diye isimlendirilen toprakların kuzey kısmı çoğunlukla hristiyan, güney kısmı ise zerdüşt dinine inanıyordu. Dini farklılık, buradaki toplumsal ayrımı tetiklemekteydi. Bu yüzden hristiyanlar, kendilerini Bizans Albanyası’na, zerdüştler ise mecusi Sasanilere yakın görmekteydiler. Toplum bazında yaşanan etnik ve dini farklılıklar toplumsal ayrışmalara neden olmakta, bölgenin siyasi ve ekonomik durumuna da ciddi etki göstermekteydi. Görünürde İslamın bu topraklara gelişi ile zaten bölgede mevcut olan ve toplumsal ayrışımı tetikleyen dini unsurlara bir diğeri eklenmiş olmaktaydı. Zaten dini olarak kendi aralarında geçinemeyen bölge insanı, doğal olarak ilk etapta müslümanları kabullenmek istemiyordu. Fakat zamanla buraya göç ettirilen Müslüman Arap kabileleri, bir taraftan tebliğ metoduyla insanları İslamla tanıştırmış, diğer taraftan içinde yaşadıkları toplumda sergiledikleri ahlaki tavırlarıyla insanların itibarını kazanmışlardı.⁸⁵

Neticede insanlar, müslümanların hayat tarzında müşahade ettikleri güzelliklerin İslamdan kaynaklandığını öğrenerek bu dini sevmiş ve gönüllü olarak müslüman olmayı seçmişlerdi. Özellikle de müslümanlar tarafından hristiyan teb’aya karşı sergilenen hoşgörü, İslamın birlik ve beraberlik çağrıları, onların İslamı kabulüne zemin oluşturmaktaydı.⁸⁶ Fakat herhangi bir dinin bir topluma hakim olması için uzun bir zamana ihtiyaç olduğundan Azerbaycan’da da İslam’ın yayılma süreci, Emeviler ve Abbasiler döneminde devam etmiştir.

⁸³ İskân siyaseti neticesinde feth olunan topraklara göçürülen Müslüman Arap kabileler, zamanla bölge halkı ile kaynaşmış, İslami yaşam tarzları ile diğer din mensuplarının sevgisini kazanarak bu dini seçmelerine vesile olmuşlar.

⁸⁴ Ziya Bunyatov, “Azerbaycan”, *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991) 4: 319. Eşref Duman, “Azerbaycan’a Yönelik İlk İslami Fetihler” (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008), 51.

⁸⁵ Duman, “Azerbaycan’a Yönelik İlk İslami Fetihler”, 49-53.

⁸⁶ Yunusov, *Azerbaycan’da İslam*, 39-41; Gurbanlı, *Azerbaycan’da Devlet-Din Münasebetleri*, 20.

2.1. Emeviler Dönemi

Azerbaycan'ın ilk fethi, Hz. Ömer zamanında gerçekleşse de bölgenin İslam Hilafetine tamamen ilhakı henüz gerçekleşmemiştir. Bir taraftan Hazar türklerinin saldırıları, diğer taraftan Arap iktidarını kabullenmek istemeyen bazı yerel güçler devamlı olarak sorun çıkarmaktaydılar. Aynı zamanda bölgede kaybettiği iktidarı yeniden elde etmeğe çalışan Bizans, Arapların burada güçlenmemesi için engel oluşturmaktaydı.⁸⁷

Azerbaycan'ın tamamen İslam Hilafetine ilhakı, 100 yıla yakın süren mücadele sonrası (705 yılında), Emeviler döneminde gerçekleşmiştir. Araplar, fethettikleri diğer bölgelerin yönetiminde olduğu gibi Azerbaycan'ın yönetiminde de emirlik sistemini getirmişlerdir.⁸⁸ Hz. Osman zamanında başlatılan iskân siyasetinin devamı olarak Emeviler döneminde Arap kabilelerinin Azerbaycan'a göçürülmesi, daha yaygın hal almıştır.⁸⁹ Kaydettiğimiz üzere bu göçler, toplumda İslam dininin yayılması için ciddi önem arz etmekteydi.

Emevilerin sonuna doğru artık Azerbaycan'ın belli-başlı bölgelerinde İslamın hızla yayılması, buranın Kafkaslardaki dini merkez haline gelmesine zemin oluşturmaktaydı. 743-744 senesinde Azerbaycan'ın Şamahı şehrinde yapılan ve bu gün ülkedeki en kadim câmi sayılan Şamahı Cuma Mescidi de bölgenin VIII. asırdan itibaren dini merkez olduğunun bir kanıtıdır.⁹⁰

2.2. Abbasiler Dönemi

Emeviler döneminde Kafkaslar'daki fetih harekâtı için bir üs olarak kullanılan Azerbaycan, Abbasiler zamanında da bu önemini kaybetmedi.⁹¹ 750 senesinde Hilafetin başına geçen Abbasiler, özellikle Emevilerin son döneminde ve sonraki dönemde Azerbaycan'da siyasi iktidar aleyhine baş kaldıran isyanları yatırmaya yöneldi. Bu isyanların en büyüğü 816 senesinde başlayan ve sadece 836 yılında bastırılabilen Babek el-Hürremi isyanı olmuştur.⁹²

⁸⁷ Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, 43-45.

⁸⁸ Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, 45.

⁸⁹ Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, 45; Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslami Fetihler", 51.

⁹⁰ "Azerbaycan'da Mescitler" bölümünde Şamahı Cuma Mescidi ile ilgili daha kapsamlı bilgi verilecektir.

⁹¹ Buniyatov, "Azerbaycan", 319.

⁹² Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler": *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 35-36.

İslam tarihinde önemli gelişmelerin yaşandığı Abbasiler devrinin en mühüm özelliklerinden biri de kültür, sanat ve mimari anlamda bir çok yeniliklerin bu dönemde gerçekleşmesi olmuştur. Abbasiler, başta Bağdat olmak üzere Hilafetin merkez şehirlerinde imar faaliyetleri başlatarak mescit, medrese, kervansaray, türbe ve zaviye gibi bir çok mimari eser ortaya koymuşlardır.⁹³

Hilafet sınırları içerisindeki bölgelerde İslam dinini ve kültürünü hakim kılmaya hizmet eden bu gibi çalışmalara Azerbaycan'da da rastlamak mümkündür. Özellikle IX-XII. asırlar, Azerbaycan'ın Berde, Marağa, Erdebil, Urmiya, Şamahı, Şabran, Beylegan, Gence, Nahçıvan gibi merkez şehirlerinde hayata geçirilen mimari faaliyetler bakımından mühim önem arz etmektedir. Abbasiler dönemine tesadüf eden IX-XII. asırlar, İslam mimarisinin intibah devri sayılmaktadır.⁹⁴

Abbasi Devleti'nin zayıflaması sonucu Azerbaycan'da sırayla Şirvanşahlar (799-1656), Sacoğulları (879-930), Revvadiler (X. yüzyılın başları-1071), Selariler (916-1090), Şeddadiler (951-1075) ve Ahmedililer (1108-1227) gibi mahalli hanedanlıklar kurulmuştur.⁹⁵

Esasen siyasi nedenlerle kurulan bu hanedanlıkların her biri müslüman kimliği taşıdığından bölgenin dini hayatında İslama zıdd herhangi bir gelişime müşahade edilmemiştir. Tezimizin ana konusundan uzaklaşmamak için bu hanedanlıklar üzerinde durmaya gerek görmemekle beraber önemine binaen Şirvanşahlar dönemiyle ilgili birkaç gerçeği not etmek isterdik.

Orta Çağda Azerbaycan'da kurulan hanedanlıklar içerisinde özellikle Şirvanşahlar devletinin bölgenin dini hayatına büyük katkıları olmuştur. Dinî geleneklerin ve kurumların geliştirilmesine önem vererek tarikat ve tekkelerin faaliyetlerini destekleyen Şirvanşahlar devrini, Azerbaycan'da İslam Medeniyetinin çiçeklenme devri olarak nitelendirmek mümkündür.⁹⁶ Müritleri vasıtasıyla Halvetilik tarikatının geniş İslam coğrafyasına yayılmasında önemli

⁹³ Şerare Yetkin, "Abbasiler", *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 49-56.

⁹⁴ Nigar Babayeva, "Kuzey Azerbaycan'da Cuma Mescitleri", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), 23-24.

⁹⁵ Buniyatov, "Azerbaycan", 319.

⁹⁶ Sara Aşurbeyli, "Şirvanşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 211-213.

hizmetleri olan Seyyid Yahya Şirvani (Bakûvî: v. XV. asır) gibi bir din âlimi de özellikle bu dönemde yetişmiştir.⁹⁷

Bu gün Azerbaycan'ın başkenti Baküde bulunan Cin Mescidi (XIV. asır), Hacı Bani Mescidi (XVI. asır), Molla Ahmet Mescidi (XIV. asır), Çin Mescidi (1375), Gileyli Mescidi (1309), Hıdır Mescidi (XIV. asır), Şeyh İbrahim Mescidi (1415), Medrese Mescidi (XV. asır), Aşur Mescidi (1169), Tuba Şahi Mescidi (1481), Hacı Şehla Mescidi (1385), Pirsait Mescidi (1363-1364), Nizamettin Mescidi (1329-1330), Bakuvi Mescidi (IX. asır), Mirza Ahmet Mescidi (1345) gibi tarihi yapıların mevzubahis döneme ait olması, Şirvanşahlar zamanında İslami hayatın, dolayısıyla İslami mimarinin ne kadar zengin olduğunu göstermektedir.

2.3. Safevîler Dönemi

Azerbaycan'da dini hayatı ele alarken mutlaka işlenmesi gereken konulardan biri Safeviler dönemidir. Çünkü bu dönem, İslam dünyasında var olan şiîliğin Azerbaycan'da geniş yayılması ve resmi mezhebe dönüşmesi sürecinin başladığı yeni bir çağ sayılmaktadır.

XV. Asra Kadar Azerbaycan'da kurulan Şirvanşahlar, Karakoyunlu (1410-1468) ve Akkoyunlu (1468-1502) devletleri zamanında Azerbaycan'ın dini hayatında sünnilik hakim olmuştur. Fakat XIII asırdan itibaren faaliyet gösteren Safeviye tarikatının zamanla şiîleşmesi ve XV. Asrın sonlarında bu tarikatın başına geçen Şeyh İsmailin silahlı şiî birlikleri kendi etrafında birleştirmesi sonucu ülkenin dini hayatında şiîlik önemli faktörlerden birini oluşturmuştur. 1501'de tüm Azerbaycan'ı kendi iktidarı altında birleştiren İsmail, 1502'de Tebrizde kendisini şah ilan ederek Safevi devletini kurmuş ve şiîliği bu devletin resmi mezhebi ilan etmiştir.⁹⁸

Şiîlerin kurmuş olduğu Safeviler döneminde tarihi Azerbaycan topraklarında yaşayan sünni müslümanlar işgence ve toplu idamlarla karşılaşmıştır. Sunni Osmanlılarla işbirliği yapma tehlikesini önlemek amacıyla ülkedeki sünni müslümanlara uygulanan baskı neticesinde bir çok aileler bu topraklardan göç

⁹⁷ Mehmet Rıhtım, "Yahyâ-yı Şirvânî": *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 264-266. Yahya Şirvani türbesi için bk. Ek-4.

⁹⁸ Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, 63-65.

etmek zorunda kalmıştır. Diğer taraftan Safevi hududlarına yakın arazilerden şiî ailelerin buraya göç etmesi neticesinde ülkenin dini sosyal yapısı ciddi manada değişim geçirmiştir.⁹⁹ Resmi verilere göre bugün Azerbaycan müslümanlarının yüzde yetmişini şiîler oluşturmaktadır.¹⁰⁰

2.4. Çar Rusyası Dönemi

Azerbaycan'ın Çar Rusyası'na ilhakı, tarihi topraklardaki küçük hanlıkların ortadan kaldırılması ve 1813 senesinde İran ve Rusya arasında imzalanan Gülistan Sulh Anlaşması ile başlamış,¹⁰¹ 1828 yılında imzalanan Türkmençay Sulh Anlaşması ile tamamlanmıştır.¹⁰²

Burada özellikle Türkmençay Anlaşması'nın 15. maddesi üzerinde durmak icab ediyor. Çünkü sözkonusu madde, Ermeni'lerin Kuzey Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesini talep ediyordu.¹⁰³ Bu da aslında I. Petro döneminden itibaren izlenen siyasetin bir devamı idi.¹⁰⁴ Böylece Ruslar, bölgede yaşayan müslüman nüfusa karşı hristiyanların sayının artırarak kendilerine bağlı teb'a oluşturmaya çalışıyorlardı.¹⁰⁵ Sadece 1928 yılında İrandan Azerbaycan'ın Erivan, Nahçıvan ve Karabağ bölgelerine göç ettirilen Ermeni'lerin sayısı 40 bini bulmaktaydı.¹⁰⁶ Azerbaycan'a sadece İrandan değil Doğu Anadolu'dan da Ermeni aileler göç ettirilmiştir. Bu göçlerin neticesinde Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarındaki Ermeni'lerin nüfus oranı % 20 civarında olduğu halde 1832 yılında % 50'ye kadar yükselmiştir.¹⁰⁷

Rusyanın göç siyaseti sadece Ermeni'lerin bölgeye yerleştirilmesiyle sınırlı değildi. İşgalın ilk yıllarında Azerbaycan'da sadece idari görev alan Ruslar yaşadığı halde sonraki dönemlerde sade Rus göçmenleri de bölgeye yerleştirilmiştir. Öncelikle vilayet merkezlerine yerleştirilen Ruslar zamanla kırsal alanlara da

⁹⁹ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Elm, 2007), 3: 175-176; Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, 67-69.

¹⁰⁰ Buniyatov, "Azerbaycan", 4: 317.

¹⁰¹ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi*, 1: 603-604.

¹⁰² Buniyatov, "Azerbaycan", 4: 320; Komisyon, "Azerbaycan Tarihi", 1: 604-606.

¹⁰³ Memmedov, "Azerbaycan Tarihi", 237

¹⁰⁴ V.P. Litşov, "Persidskiy Pohod Petra" (1951), 150-151

¹⁰⁵ Memmedov, "Azerbaycan Tarihi", 237

¹⁰⁶ Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988) 368, 370.

¹⁰⁷ Behram Hasanov, "Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan'da Din", (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 20-21.

yayılmıştır. Kaynaklarda 1912 yılına kadar Azerbaycan'a göç ettirilen hristiyan Rusların yaşadığı 136 yerleşim mıntıkası (kasaba, köy vb.) kayda alınmıştır.¹⁰⁸

Netice olarak Çar Rusyası'nın Azerbaycan'da güçlenmesiyle XIX. yüzyıldan itibaren hristiyan Rusların ve Ermenilerin Azerbaycan'a göç etmeleri, dolayısıyla bölgedeki yerli halka Rus-Ermeni baskısı, Azerbaycan toplumunun dini, kültürel ve sosyal yapısında bir takım değişimlere neden oldu.¹⁰⁹

Çar Rusyası, işgal etdiyi Azerbaycan genelinde hristiyanlaştırma siyaseti yürüterek bölgedeki müslümanların sayısını azaltmak amacıyla misyonerlik faaliyetleri hayata geçirmektedir. Bu kapsamda özellikle kuzey batı vilayetlerinde yaşayan müslüman ingiloylar¹¹⁰ arasında hristiyanlığı tebliğ ederek onları hristiyanlaştırmayı hedeflemektedirler. Neticede 1861 senesine kadar Azerbaycan'ın Gah ilinde tebliğ ve bahşiş dağıtma yoluyla hristiyan olanların sayı 20 bini bulmuştur.¹¹¹

Çarlık, aynı zamanda Azerbaycan'da kiliselerin sayını artırarak bölgede hristiyan egemenliğini ilan etme politikası izlemektedir. Bu politika gereği durmadan yeni kiliseler inşa edilmekte, hatta bazı mescitler kiliseye dönüştürülmektedir. Mesela, İrevan hanlığının müstemleke olduğunu kanıtlamak amacıyla 1582 yılında Osmanlılar tarafından burada inşa edilen Cuma Câmisi Çarlık tarafından ortodoks kilisesine dönüştürülmüştür.¹¹² Bugün Azerbaycan'ın bazı yerleşim merkezlerinde bile Çar Rusyası zamanında inşa edilmiş kiliselere rastlanmaktadır.¹¹³

2.5. Sovyetler Dönemi

Azerbaycan'ın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) tarafından işgal edilmesi ile ülkede yeni bir siyasi dönem başlamıştır. Çar Rusyasının

¹⁰⁸ Türyan Ezizov, *Azerbaycan XX. Asrın Evvellerinde* (Bakü: 1997), 37-40; Hasanov, "Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan'da Din", 21.

¹⁰⁹ Hasanov, "Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan'da Din", 17.

¹¹⁰ Gürcü dilinde konuşan yerli halk.

¹¹¹ Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, 90-92.

¹¹² Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, 91.

¹¹³ Baküde "Hilaskar Kilisesi" (1896-1899), "Ermeni Grigoryan Kilisesi" (1826-1883), "Mihael Arhangel Kilisesi" (1845), Gencede "Alman Lüteran Kilisesi" (1885), Şemkirde "Alman Lüteran Kilisesi" (1909), Göygölde Kutsal Yuhanna Kilisesi (1854-1857), Haçmazda "Nikola Kilisesi" (1845), Celilabatta "Göytepe Kilisesi" (1878), Gazahta "Rus Ortodoks Kilisesi" (1897-1905) vb. Çar Rusyası zamanında inşa edilen kiliselerin bazıları Sovyetler zamanında imha edilmiştir.

devrilmesi¹¹⁴ sonucunda Azerbaycan, 1918 yılında bağımsızlığını ilan etse de iki ay sonra - 1920 yılının 28 Nisan tarihinde SSCB tarafından işgal olunmuştur.¹¹⁵ Konumuz tarih olmadığından detaylara girmeden Sovyetler zamanında Azerbaycan'da dini durumu incelemenin doğru olacağını düşünmekteyiz. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Çar Rusyası'ndan farklı olarak Sovyet Rusyası dinsiz bir sistem olduğundan bu dönemde SSCB'ye dâhil olan cumhuriyetlerde dinsizlik propagandası genişlendirilmiş ve her türlü dini faaliyetlere yasaklama getirilmiştir.

2.5.1. SSCB'nin Kuruluşundan Sonra Dinî Durum ve Mescitler

SSCB'nin kurulmasından sonra iktidarın, komünizm ideolojisini insanlar arasında yaymak adına attığı ilk adım her şeyden önce Birliğe ilhak edilmiş halkların milli-manevi değerlerini sömürerek onları kendi kimliğinden koparmak olmuştur. Yeni uydurulmuş ve ütöpik komünist ideallerinin önünü açmak için hafızalarda ve kalplerde kök salmış milli ve dini ne varsa hepsini yok etmek gerekliydi. Bu nedenle Sovyet Hükûmeti durmadan gerekli adımlar atmaktaydı. Neticede Halk Eğitim Komiserliğinin, 1920 yılının 10 Mayıs tarihli kararına esasen okullarda dinin talim edilmesi ve dini ayinlerin icrası yasaklanmıştır. Aynı yılın 15 Mayıs tarihinde "Vicdan ve İtikat Hürriyeti" deklarasyonu kabul edilse de, az bir zaman sonra mescitler kapatılmaya, din adamlarına baskı uygulanmaya başlanmış ve dini âyin ve törenler yasaklanmıştır.¹¹⁶

Devlet, dini "gericilik" ve "yobazlık" olarak göstermekte,¹¹⁷ bu sebepten de dini çağrıştıran her şeyi imha etme siyaseti yürütmekteydi. O yıllarda, anayasada yer alan kanun ve yasalara zıt olsa da kilise ve mescitler kapatılmakta, din görevlileri ve dindar kesimden olan fertler asılsız ve mesnetsiz delillerle suçlanarak sosyalizm karşıtı güç gibi gösterilmekteydi.¹¹⁸

¹¹⁴ İrade Nuriyeva, "Azerbaycan Tarihi" (Bakü: Mütercim Yayınları 2015), 233

¹¹⁵ Komisyon, "Azerbaycan Tarihi", 2: 252-254; Memmedov, "Azerbaycan Tarihi", 277-280

¹¹⁶ Komisyon, Azerbaycan Tarihi, 2: 296-297.

¹¹⁷ Komisyon, "Din", Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi (Bakü: Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı, 1979), 3: 548.

¹¹⁸ Allahşükür Paşazade, Kafkasta İslam (Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1991), 157. Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Sosyal-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", (Bilig 2003), 25:

Bu süreçte özellikle İslam hedef alınmakta Müslüman Halklara her türlü baskı uygulanmaktaydı. İlahiyatçılar cezalandırılmakta, hapse atılmakta veya Sibirya'ya sürülmekteydi. Sovyet Hükûmetinin kuruluşu ile bir çok din görevlisi ve İslam alimi kurşuna dizilmiş veya ev hapsine alınmıştır. “Dinsizlerin Mübariz İttifakı” sloganı ile yüzlerce tarihi kültürel yapı, mâbetler, mescitler, devlet karşıtı ilan edilerek kapatılmış, hayvan ahır, sinema kulübü, hapishane veya gıda deposu olarak kullanılmıştır. Zaman zaman otoyol geçeceği veya yolların yeniden yapılandırılması bahanesiyle câmiler ve dini merkezler yerle bir edilmiş, halk manevi değerlerinden yoksun bırakılmıştır. Bunun en bariz örneklerinden biri olarak 1936 yılında yol geçeceği gerekçesiyle IX. asırdan kalan muhteşem tarihi abide olan Bibiheybet Câmisi'nin imha edilmesini gösterebiliriz.¹¹⁹

1917 yılında Azerbaycan'da 3000 mescit mevcut olduğu halde 1927 yılında ülkedeki mescitlerin sayısı 1700'e kadar azalmıştır. Sadece 1929 yılında ülke genelinde 400 mescit kapatılmıştır. 1933 yılında Azerbaycan'da sadece 17 mescit faaliyet göstermekteydi.¹²⁰

Azerbaycan Türkleri'ne yapılan en ağır darbe ise bin yıldan aşkın bir zaman zarfında kullanılan arap alfabesinin 1929 senesinde latin alfabesiyle değiştirilmesi olmuştur. Oysa ki, on yıl sonra (1939) yeniden değişiklik yaparak latin alfabesinden kiril alfabesine geçilecekti.¹²¹

Din görevlilerinin ve dini merkezlerin itibarsızlaştırılması için Sovyet Medyası da tüm gücü ile çalışmalarını devam ettirmekteydi. Ateizmin tebliğ olduğu dönemde yayımlanan dergi ve gazetelerde din görevlileri, dini ayinler ve bu ayinlerin icra olduğu mekanlar, yani mescitler karikatürize edilmekte, hakaret içerikli eleştiri makaleleri yazılmaktaydı.¹²² Sovyet medyası tarafından dini ayinler gericiilik ve yobazlık sayılmakta, toplumun gelişmesine mani olduğu iddia edilmekteydi. Mesela, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi'nin “İslam” maddesinde İslami ibadet ve ayinler için aşağıdaki ifadeler kullanılmaktadır:

İslam, dindarların manevi tekamülüne, onların ilmi materyalist anlayışının gelişimine manidir. Azerbaycan SSC'de İslama itikat edenlerin sayısı hızla azalmaktadır. Oruç, namaz, muharremlik vb. dini ayin ve merasimler, çoğu zaman adet ve gelenek gereği

¹¹⁹ Paşazade, *Kafkas'ta İslam*, 157.

¹²⁰ Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, 141.

¹²¹ Paşazade, *Kafkas'ta İslam*, 152-157.

¹²² Musa Quluzade, “Sovyet Hakimiyeti Devrinde Azerbaycan'da Dini ve Milli Bayramlara Münasebet”, *Devlet ve Din Dergisi* 4/18 (2010), 94.

icra edilmektedir. Dini gericilik tezahürleri en fazla eskimiş adetlerde kendisini göstermektedir. SSCB’de dini yobazlığa, her türlü zararlı adetlere karşı mücadele önem arz etmektedir. Dini gericiliklerin tamamen ortadan kaldırılması, yeni insan modelinin şekillenmesi, hayatta aktif rol üstlenmekten ileri gelen bir zarurettir. Sovyet İttifakı Komünist Partisi toplumları ateist terbiyesinde yetiştirmeğe önem vermektedir.¹²³

Ramazan ve Kurban Bayramı öncesinde, özellikle câmilerde kılınan bayram namazı ve müslümanların kurban kesmesi alaya alınmakta, işçi sınıfının bu tür “yobaz” adetlere karşı olduğuna dair büyük hacimli yazılar ve haberler paylaşılmaktaydı. Sovyet rejiminden kaçarak hayatının geri kalan kısmını Fransada sürdüren müslüman yazar Ceyhun Hacıbeyli o dönemde gazetelerde basılan ve İslamın Kurban ibadetini hedef alan birkaç hiciv metnini kitabında şöyle paylaşmaktadır:

- Fahri Hacı olanlar, Mina dağında hayvanların kanını döküyorlar.
- Mukaddes saydıkları Kabe binası hırsız ve edep yoksunu kişilerin ikamet ettiği yerdir.
- Mümin hacılar Mekke’de imanlarını yenilediler ve binlerce hayvanı gaddarlıkla katlettiler.
- Elli seneden beri insanları soyanlar bugün koyun soymaktalar.
- Mina Dağı günahsız hayvanların kan gölüne çevrilmiştir...¹²⁴

Çocukluk yıllarını Sovyetler döneminin sonlarında yaşayan biri olarak şahsen müşahade ettiğim dine dair çocukluk anılarımdan ikisi şöyledir: Ninem Ramazan ayında oruç tutuyordu ve imsak vaktinin, şafağın sökülmesiyle başladığı kanaatindeydi. Çünkü diğer ibadetler gibi oruçla ilgili hükümleri de öğrenebilecekleri herhangi bir dini merkez yoktu. Dini konulardan bahseden, ibadetlerin yapılışını anlatan dergi, gazete neşredilmiyor, dini konu edinen televizyon programları yayımlanmıyordu. İbadetlerin yapılışıyla ilgili hükümleri sadece Kuranı kiril alfabesiyle deftere yazarak dini merasimlerde okuyan köy mollalarından öğrenme imkanı vardı. Bu yüzden imsak vaktinin şafaktan daha erken başladığını yalnız Sovyetlerin çöküşünden sonra öğrenmiş olduk. Yine, o yıllarda kurbanla ilgili bir anım şöyledir: Herhangi bir dini ayının icrası gibi kurban kesmek de yobazlık ve cehalet sayıldığından, devlet memuru olan babam her sene kurbanımızı yaşadığımız şehirden 40 kilometre uzakta yaşayan ninemlerin bahçesinde keserdi. Ve ilginçtir ki, kestiğimiz bu kurban vacip niyetine değil, yıl

¹²³ Komisyon, “İslam”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi* (Bakü: Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı, 1980), 4: 544.

¹²⁴ Ceyhun Hacıbeyli, *Seçilmiş Eserleri* (Bakü: 1993), 80.

içerisinde herhangi bir nedenle adak edilmiş kurban olurdu. Çünkü dini bilgiden yoksun olan toplumda çoğu kişi farz, vacip, adak gibi detaylardan habersizdi.

2.5.2. Mescit Yasağının Neden Olduğu Problemler

Dine, müslümanlığa ve İslami müesseselere bu tür saldırılar, en kısa zamanda menfi neticelerini vermeğe başladı. Böylece, toplumda bir takım dini, sosyal ve kültürel problemler ortaya çıktı. Burada mescitlerin kapatılması ile toplumda hangi sorunların yaşandığına kısaca dikkat çekmek istiyoruz.

Öncelikle mescidin İslam dinindeki yeri ve bir müslüman için değerini kayda alarak söyleyebiliriz ki mescitlerin kapatılması, insanları toplu ibadetten men ediyordu. Bu da Sovyetlerin hüküm sürdüğü coğrafyada yaşayan bir müslüman için hadis-i şeriflerde teşvik edilen cemaatle namaz¹²⁵ sevabına erişme şansının yok denecek kadar kısıtlı olduğunun bir göstergesiydi.

Yine Cuma ve Bayram Namazları kılmak yasağı yüzünden insanlar bayram sevincini doyasıya yaşamaktan mahrum bırakılmıştır. Oysa ki müslümanlar için Cuma ve Bayram, bir araya gelme vesilesi, sevinç ve neşenin paylaşıldığı bir gündür. Cuma Namazının farz olduğu ilk günden itibaren Cuma günü, aynı zamanda câmide toplanan müslümanların bir takım siyasi, iktisadi, ferdi ve toplumsal meselelerini tartıştığı, problemlerini çözdüğü önemli bir gündü.¹²⁶ Tezimizin I. Bölümünde de ele aldığımız gibi ta Hazret-i Muhammed ve Hulefa-i Raşidin dönemine gidersek câmilerin, toplumda müşahede olunan bir takım problemlerin, ferdi ve ictimai olumsuzlukların konuşularak giderildiği, yeni kuralların ilan olunduğu ve bir çok toplumsal eylemin yapıldığı mekan olduğu bir gerçektir.¹²⁷ Dolayısıyla, Azerbaycan'da mescitlerin kapatılması ülkede yaşayan müslüman toplumun fertlerini ortak değerlerinden uzaklaştırmayı başarmış oldu. Zamanla birbirini görmeyen, bir araya gelmeyen toplum üyeleri birlik ve beraberlik şuurunu kaybetti. Artık dini duygulara dayanan yardımlaşma ve dayanışma gibi bir takım davranışlar unutulmaya başlandı. Zamanla toplumda yaşanan yenilikler, kafalarda yer eden komünist zihniyetle algılanıyor, olaylara bakış tarzında İslam

¹²⁵ *Buhâri*, “Ezân”, 37; *Ebu Dâvûd*, “Salât”, 50/563.

¹²⁶ Önkâl - Bozkurt, “Câmi”, 49-53.

¹²⁷ Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 2: 484.

faktörü devre dışı bırakılıyordu. Bu da, zamanla maneviyatsız bir toplumun ortaya çıkışına vesile oldu.¹²⁸

Bir toplumun sahip olduğu dini inancın dış göstergesi olan mâbet, aynı zamanda o topluma kimliğini hatırlatan önemli bir etkidir. Çoğunlukla Müslümanların yaşadığı bir ülkenin mescit ve câmisinin olmaması, çocukların, sahip oldukları dine ait mâbetleri görmemeleri, zamanla onların manevi kimlik sorunları ile karşılaşmalarını ve kendilerine yabancılaşmalarını sağlar. Nitekim, Sovyet iktidarının çeşitli nedenlerle¹²⁹ harabeye dönüşmüş Şamahı Cuma Mescidi'ni kasıtlı olarak onarılmamış halde bırakması da din denilince zihinlerde eski ve harabe bir yapıt canlanmasını istemesinden kaynaklanmaktaydı.

Mescidin varlığı aynı zamanda bir toplumda her gün beş vakit ezanın okunmasını sağlar. Eğer bir yerde câmi yoksa orada ezanın da okunmadığı açıktır. Dolayısıyla yetmiş yıl devam eden Sovyet istilas döneminde Azerbaycan toprakları namaza, huzura, dine davet eden ezan seslerinden mahrum bırakılmıştır. Neticede Sovyet Emperyalizmi hudutları içerisinde ezan sesini duymayan ve dinden habersiz bir kuşak yetişmiştir. Bunun acılarını hala çekmekteyiz. Şöyle ki Azerbaycan'ın bazı ücra şehir ve köylerinde hala bir câmi yok ve insanlar bunun ihtiyacını hissetmemektedirler. Çünkü böyle bir şeyin yokluğunu umursamamaktadırlar. Mesela, şahsen yakından tanıdığım ve bugün Harward'da eğitim alan bir vatandaşımız ezanla ilk tanışlığını şöyle anlatmıştır: “Ben, ilk defa ezanı 18 yaşımda Bakü'ye geldiğimde duydum.” Çocukluk yıllarının bir kaç yılını Sovyetler döneminde geçiren bir çoğumuz, ezanın ne olduğunu, ilk defa 1992 senesinde Azerbaycan'da vizyona giren, Hazret-i Peygamberin nübüvvet hayatını konu alan “Çağrı” filminden öğrenmiş olduk.

Diğer taraftan câmi, ibadetin pratik yaşandığı, dolayısıyla yeni kuşakların namazla bağlı ilk müşahedelerinin gerçekleştiği bir mekandır. Câmilerin kapatılması veya gereği dışındaki işlerde kullanılması nedeniyle namazın ne olduğunu bilmeyen, nasıl kılındığını görmeyen kuşaklar yetişti. Câmiden habersiz oldukları gibi gerçek imam, hoca kimliğinden de habersiz yetişmiş oldular. Yaz Kuran Kursu diye gidecekleri bir yer olmadı. En basiti, Cuma ve Bayram

¹²⁸ Hasanov, “Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan'da Din”, 107-110.

¹²⁹ Nedenleri ileride anlatılacaktır.

Namazlarına gidemediler, müslümanca kaynaşmaya şahid olamadılar. Bu yüzden din denildiğinde hep akıllarına cenaze töreni, maddi menfaat için kabir başında Kuran okuyan yaşlı insanlar geldi. Türkiye Cumhuriyeti eski Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez'in de ifade ettiği gibi: "Câmide cemaatle namaz kılarken arka saflarda gülüşen çocuk sesleri yoksa gelecek nesiller adına korkun."¹³⁰ ihtarının ne kadar doğru olduğunu bizzat yaşamış olduk.

2.6. Bağımsızlıktan Sonraki Dönem

Azerbaycan, 1991 yılının 18 Ekim tarihinde SSCB'den ayrılarak kendi bağımsızlığını ilan etmiştir.¹³¹ Artık Sovyet egemenliğinden ayrılarak yeni kurulan devletin siyasi, iktisadi, medeni vb. sahalarda kendi politikasını üretme zamanı gelmişti. Devlet ve toplumu ilgilendiren her alanda olduğu gibi dini alanda da yapılması gereken birçok işler vardı. Özellikle 70 yıllık ateist rejimin ardından dini sahadaki boşlukların doldurulması gerekliydi. Burada bağımsızlıktan sonra özellikle ülkede din-devlet ilişkisini ele alarak dini sahada hayata geçirilen yenilikleri ve Azerbaycan hükümetinin din siyasetini incelemeğe çalışacağız.

2.6.1. Din-Devlet İlişkisi

İlk olarak söylemek gerekir ki Azerbaycan laik bir ülkedir. Dinin devletten ayrı oluşu Anayasa ile sabittir. "Dini İnanç Özgürlüğü Hakkında Yasa'nın 5. Maddesi şöyledir:

- Azerbaycan Cumhuriyetinde din ve dini kurumlar devletten ayrılır.
- Devlet kendisine ait işleri dini kurumlara yaptırmıyor ve onların faaliyetlerine müdahale etmiyor.
- Dinlerin tamamı ve dini kurumlar hukuk karşısında eşittir. Hiçbir din (dini cereyan) ve dini kurum diğerlerinden üstün değildir, hiçbir dine herhangi kısıtlama getirilemez.¹³²

¹³⁰ Mehmet Görmez, "Çocuğun câmideki sesi gürültü değil Allah'ın nimetidir", İslami Analiz. Erişim 08.05.2019. <http://www.islamianaliz.com/h/54690/gormez-cocugun-camideki-sesi-gurultu-degil-allahin-nimetidir>.

¹³¹ Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, 320.

¹³² Dini İtikat Hakkında Azerbaycan Respublikasının Yasası, 5. Madde, (Nurlar Neşriyatı, Bakü 2017).

Ülkede din ve siyaset arasındaki müşterek ilişkilerin teşekkülü her şeyden önce Azerbaycan'ın sivil, dünyevi devletçilik ilkelerine bağlılığından kaynaklanmaktadır. 1995 tarihinde onaylanan Ülke Anayasasında belirtilen ve az önce kaydettiğimiz maddelere göre Azerbaycan'da din ve devletin işleyiş şekli tamamen serbesttir. Fakat burada şunu da kayda almak gerekir ki din, cemiyetin ahlaki ve manevi değerler doktrininin temeli, insanı dürüstlük, erdem, sabır, vicdan gibi ali değerlere davet eden sistemin adıdır.¹³³

İşte bu yüzden modern Azerbaycan devletinin kuruluş sisteminde dünyevilik prensibi, sadece anayasa esaslarına göre değil, aynı zamanda ictimai düşünce bazında şekillenmiştir. Yani dinin sosyal hayattan uzaklaştırılması, toplumun manevi hayatının evrensel ahlaki değerlerden mahrum bırakılması anlamına geliyor. Tüm bunlar dikkate alınarak, Azerbaycan'da din ve devlet ilişkileri birbirinden ayrı tutulmakla birlikte, hükümet dinin önünü açmış ve siyasete alet olmadığı müddetçe tüm dinlere serbestlik sağlamıştır.¹³⁴

2.6.1.1. Dini Eğitim

Bilindiği üzere din, bireysel ve toplumsal bir ihtiyaçtır. Binaenaleyh birey ve toplumların ihtiyaç duydukları dini yakından tanımaları ve öğrenmeleri de tabii bir ihtiyaç sayılmıştır. Azerbaycan halkı uzun yıllar komünist baskısı altında kaldığı için aydınlar ve din görevlileri de baskıya maruz kalmıştır. Bunun neticesinde Azerbaycan'da İslam dinini temsil görevi ilimden uzak, dini bilgisi zayıf şahıslar tarafından yürütülmüştür. Bu sebeple de insanlara dini bilgilenme adına aslı ve mesnedi olmayan hürâfeler ve bilgiler verilmiştir.¹³⁵

Uzun yıllar dini konularda bilgilenmek istediği halde buna hiçbir şekilde muvaffak olamayan ülke vatandaşları, bağımsızlık sonrasında artık dini özgürlüklerine kavuşmuş, istedikleri gibi eğitim alma şansı elde etmişlerdi. Fakat bölgelerde dini bilgi sahibi, İslami konularda yeteri kadar ilmi seviyesi olan şahıslar yok denecek kadar azdı.¹³⁶

¹³³ Ali Ahmedov, “Muasır Azerbaycan'da DİN ve SİYASET”, *Devlet ve Din Dergisi* 3/4 (2007), 69.

¹³⁴ Ahmedov, “Muasır Azerbaycan'da DİN ve SİYASET”, *Devlet ve Din Dergisi* 3/4 (2007), 70.

¹³⁵ Fuad Refibeyli, “Dinin Muasır Cemiyette Rolü”, *Devlet ve Din Dergisi*, 3/4 (2007), 106.

¹³⁶ Abdulla Ehedov, *Azerbaycan'da İslamın Modernleştirilmesi* (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1995), 43.

Bu durumda, dini eğitim konusunda devlet tarafından gerekli bir yasa düzenlenmesi zaruret arzetydi. Bu yüzden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık elde etmesinden sonra yeni düzenlenen Anayasa'da dini inanç özgürlüğü hakkında kanunname imzalandı. "Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İnanç Özgürlüğü Hakkında Kanunname" adı ile imzalanan yasanın 6. maddesinde dini eğitim-öğretim konusunda şöyle denilmektedir:

- Azerbaycan Cumhuriyetinde devletin eğitim sistemi dinden ayrıldır.
- Dini bilgiler, din idraki, dini felsefi dersler, mukaddes dini kitapların esasları ve onlarla tanışlık, devlete bağlı eğitim kurumlarının ders programlarına dâhil edile bilir.
- Vatandaşlar istedikleri dilde, ferdi olarak veya başkaları ile toplu şekilde dini eğitim alabilirler.
- Dini müesseseler, nizamnamelerine muvafık olarak yasaların belirttiği usullerle gençlerin ve yaşlıların dini eğitimi için eğitim kurumları açmak kaydıyla belirtilmiş şekilde talim ve tedris faaliyetinde bulunabilir.
- Dini kurumlar tarafından gençlerin ve yaşlıların mukaddes kitapları öğrenme kursları, mevzubahis dini kurumların nizamnamesine muvafık olarak, tâbi oldukları dini merkez ve idarelerin izni ile açılabilir.¹³⁷

Görüldüğü üzere Anayasanın sözkonusu maddesinde belirtilen hak ve hukuklara esasen bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'ın dini kurum ve müesseselerine kendi bünyesinde dini öğretim kursları açma yetkisi tanınmıştır. Bu yetkiden yararlanarak Azerbaycan'da faaliyet gösteren birçok mescit Kuran kursları açarak halka dini eğitim vermeğe başlamıştır. İleride bu müesseselerden bir kaçını örneklerle ele alacağız.

2.6.1.2. Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkisini Kontrol Eden Kurumlar

Bugün Azerbaycan'da din-devlet ilişkileri ve dindarlarla ilgili bütün meseleler iki kurum tarafından idare edilmektedir. Bu kurumlardan biri, 1823 senesinden itibaren faaliyete başlayan Kafkas Müslümanları İdaresi, diğeri ise 2001 tarihinde cumhurbaşkanı tarafından kurulan Azerbaycan Respublikası Dini

¹³⁷ Dini İtikat Hakkında Azerbaycan Respublikasının Yasası, 6. Madde, (Nurlar Neşriyatı, Bakü 2017).

Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi'dir. Daha kıdemli teşkilat olan Kafkas Müslümanları İdaresi, genellikle Azerbaycan'daki câmi ve mescitlere imam tayini, dini ayinleri hayata geçiren görevlilerin vazifeye getirilmesi ve azl edilmesi gibi işlemleri hayata geçiren bir müessesedir. Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi ise ülke genelindeki bütün dini teşkilat ve müesseselerin kayda alınması, dini konularda devlet siyasetinin yürütülmesi gibi resmi işlemleri hayata geçiren resmi bir kurumdur.

2.6.1.2.1. Kafkas Müslümanları İdaresi

Bugün Azerbaycan'da resmi faaliyet gösteren Kafkas Müslümanları İdaresi, 1959 yılında Zakafkasya Müslümanları İdaresi¹³⁸ bazında kurulmuştur. İdare, Zakafkasya Müslümanları İdaresinden devr aldığı yetkilerle bölgede – Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonunun Güney Kafkas (Dağıstan, Çeçenistan, İnkuşlar, Karaçay-Çerkes, Kabarda-Balkar, Adıge ve Kuzey Osetya) topraklarında yaşayan müslüman dini kurumların ali merkezi sayılıyor. Ülkede mevcut olan İslam dini icmaları Kafkas Müslümanları İdaresi'ne tabidir.¹³⁹

2.6.1.2.1.1. Kafkas Müslümanları İdaresi'nin Görev ve Yetkileri

Kafkas Müslümanları İdaresi Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa'sının “Dini İtikat Özgürlüğü” yasası gereği kendi nizamnamesi esasında faaliyet göstermektedir.

İdarenin başlıca yetkileri “Dini İtikat Özgürlüğü” yasasına esasen aşağıda gösterildiği gibidir:

- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde faaliyet gösteren bütün İslami dini kurumlar yaptıkları faaliyetlere dair Kafkas Müslümanları İdaresi'ne rapor vermelidir.
- Azerbaycan Cumhuriyetindeki müslüman dini icmalar, teşkilati meselelerde Kafkas Müslümanları İdaresi'ne tabidir, gayri-müslüman dini

¹³⁸ Kafkas Müslümanları İdaresi, “Genel Bilgi”, Erişim 03.08.2019.
<http://www.qafqazislam.com/index.php?lang=az§ionid=2>

¹³⁹ Kafkas Müslümanları İdaresi, “Genel Bilgi”, Erişim: 03.08.2019.
<http://www.qafqazislam.com/index.php?lang=az§ionid=100&id=164>.

icmaların Azerbaycan Cumhuriyetinde ve yurtdışında faaliyet gösteren dini kurumlara bağlanma yetkisi vardır.

- İslam dinine ait olan ibadet alanlarını yöneten din görevlileri, ilgili devlet dairesine bilgi verilmesi kaydıyla Kafkas Müslümanları İdaresi tarafından tayin olunur.

- Azerbaycan Cumhuriyetindeki müslüman dini kurum ve müesseseler Kafkas Müslümanları İdaresi çatısı altında birleştirilir.¹⁴⁰

Burada kaydetmek gerekir ki Kafkas Müslümanları İdaresi, her ne kadar Azerbaycan'daki İslami kurum ve müesseseleri denetlemiş olsa da resmi devlet kurumu olarak faaliyet göstermemektedir. Azerbaycan'da bu sahadaki resmi görevi "Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi" üstlenmektedir.

2.6.1.2.2. Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi

Komünist Sovyet rejiminin yıkılması ve kurulan yeni bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin imzaladığı dini itikat özgürlüğü hakkında kanun gereği ülke vatandaşları arasında dini sahaya ciddi yaklaşım müşahede edilmeğe başlandı. Ülkedeki ekonomik sıkıntılar, yaşanan siyasi istikrarsızlık, Azerbaycan – Ermenistan arasında devam eden muharebe gibi önemli faktörler insanların milli ve dini duygularını tetiklediğinden nüfusun büyük çoğunluğu bu duyguları tatmin etmek için çaba sarf etmekteydi. Bu durumda ülkeye dışarıdan gelerek dini faaliyette bulunan, insanları din konusunda bilgilendirmeğe çalışan fert ve kurumların sayısı durmadan artmaktaydı. İçerisinde devlet yasalarına, milli birliğe ve ülke sınırlarına saygılı, dürüst din görevlileri olsa da dışarıdan gelen tebliğcilerin büyük çoğunluğu farklı ideolojileri burada yaymağa çalışıyordu. Arap ülkelerinden gelen vehhabilik tehlikesi, Batıdan gelen misyonerlik, hatta hinduizm gibi Uzak Doğu dinlerini burada yaymaya çalışan tebliğciler ülke için ciddi sorun oluşturmaktaydı.¹⁴¹ Bugün Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesinin dış ilişkiler

¹⁴⁰ Kafkas Müslümanları İdaresi, "Genel Bilgi", Erişim 17.04.2019.

<http://www.qafqazislam.com/index.php?lang=az§ionid=100&id=164>.

¹⁴¹ Akşin Ahundov, "Azerbaycan Respublikasının Milli Tehlikesizlik Stratejisinde Dini Tehlikesizlik Meseleleri", *Devlet ve Din Dergisi*, 3/4 (2007), 98-99.

şubesinin müdürü vazifesinde çalışan Akşin Ahundov ogünkü durumu izah ederken şunları söylüyor:

Daha yeni kurulan ve henüz milli ideolojisi şekillenmemiş ülkeye gelen hristiyan, hinduist ve radikal müslüman teşkilatları vatandaşımızın dini kimliğini değiştirerek kendi emellerine alet etmeğe çalışıyordu. Hristiyan misyonerler ilk etapta kendilerini sadece Azerbaycan'da yaşayan ruslara hitap eder gibi gösterecekler de zamanla asıl hedeflerine, yani müslümanları hristiyanlaştırmaya yöneldiler. Ülkenin Karabağ sorunu, mültecilerin zor şartlar altında yaşaması, ekonomik kriz ve dini bakımdan bu kadar hassas bir konuya yetkililerin kayıtsız kalması, misyonerlerin önünü açmış oldu. Misyoner teşkilatlar dini ayinlerin icrası ve hristiyanlaştırma faaliyeti için istedikleri yerde bina ve odalar kiralama konusunda hiçbir engelle karşılaşmıyorlardı. Misyoner vaizler ülke genelinde rahatlıkla istedikleri yere giderek hristiyanlığa davet edici vaazlar verebiliyorlardı. Muharebe, siyasi çalkantı ve ekonomik zorluklardan rahatsız olan halk, bu gibi vaazlara ve cennete davet eden sohbetlere ilgi duyuyordu. 1992 yılından itibaren ülkede misyonerlik faaliyetleri ciddi manada ivme kazanmıştı. Bir diğer tehlike ise bir kısım Arap Ülkelerinden Azerbaycan'a gelerek burada radikal İslamcılık ve vehhabilik gibi bölücü cereyanların mübelliğleri idi.¹⁴²

Ülkeye tehdit oluşturan bu gibi dini cereyanların, tefrikacı fikir ve inanç akımlarının önünün kesilmesi ciddi manada zaruret arz etmekteydi. Devletin güçlenmesi ve ülke içerisindeki sabitliğin tesisi ile bu gibi zararlı faaliyetlerin önünü kesmek için yeni bir devlet kurumu açıldı. Neticede Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkanı Haydar Aliyev'in 21 Haziran 2001 tarihli, 512 numaralı fermanı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi tesis edilmiş oldu.¹⁴³

2.6.1.2.2.1. Komitenin Görev ve Yetkileri

Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi (DKİDK), dini faaliyet sahasında devlet siyasetini icra eden merkezi resmi kurumdur.

Komitenin başlıca faaliyet istikameti, Azerbaycan Anayasasının 48. maddesine uygun olarak dini itikat hürriyetinin temini için gerekli şartların oluşturulmasından ibarettir.¹⁴⁴

Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi, devlet ve vatandaş arasında köprü rolü oynayarak vatandaşların dini itikat hürriyetini

¹⁴² Akşin Ahundov, "Azerbaycan Respublikasının Milli Tehlukesizlik Stratejisinde Dini Tehlikesizlik Meseleleri", *Devlet ve Din Dergisi*, 3/4 (2007), 98-99.

¹⁴³ Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi, "Komitenin Tarihi", Erişim 15.04.2019. http://scwra.gov.az/az/view/pages/90?menu_id=26.

¹⁴⁴ Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi, "Komitenin Tarihi", Erişim 15.04.2019. http://scwra.gov.az/az/view/pages/90?menu_id=26.

temin etmektedir, aynı zamanda devlet siyasetini hayata geçirmektedir. Genel bir sıralama ile Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesinin faaliyet alanı aşağıdaki maddelerden ibarettir:

- Dini itikat hürriyetinin sağlanması yönünde çalışıyor.
- Dini itikat hürriyeti sahasında ayrılmaz devlet siyasetinin oluşumuna katkı sağlıyor ve bu siyasetin tatbikini hayata geçiriyor.
- Devlet-din ilişkilerinin tanzimini ve ilerlemesini sağlıyor.
- Dini inanç konusunda bilgilendirme işini üstleniyor.
- Ülkedeki tüm dini müessese ve kurumların devlet kaydını yapıyor.
- Kendi yetkileri çerçevesinde dini eğitimle ilgili meselelerin tanzim ve teşkilinde rol üstleniyor.
- Hukukla belirlenmiş diğer sahalarda faaliyet gösteriyor.¹⁴⁵

Komite başkanı, cumhurbaşkanı tarafından göreve getirilmektedir. Cumhurbaşkanı tarafından görevlendirilen ve azl edilen üç yardımcısı vardır. Merkezi, başkent Bakü’de olmak üzere 9 şubeden müteşekkildir. Bölgelerde ise komiteye bağlı 15 şube faaliyet göstermektedir.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in 10 Ekim 2017 tarihli fermanı ile ülkede var olan dini cereyanların desteklenmesini, manevi değerlerin muhafaza ve inkişafını, aynı zamanda bu alanda devlet desteğinin güçlendirilmesini sağlamak maksadıyla Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi’ne bağlı “Manevi Değerlerin Tebliği Fonu” tesis edilmiştir. Yine cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in 9 Şubat 2018 tarihli fermanı ile Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi’ne bağlı “Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü” açılmıştır.

Başlıca faaliyeti; milli-manevi değerlerin tebliği, radikal dini cereyanlarla mücadele, ülkede dini durumun öğrenilmesi, dini kurum ve teşkilatlarla iş birliğinin güçlendirilmesi, Azerbaycan’ın zengin hoşgörü kültürünün ülkede ve dünyada tebliğ edilmesinden ibaret olan Devlet Komitesi, bu istikamette bir sıra tedbirler hayata geçirmektedir. Dini bilgilendirme maksadı ile komite tarafından “Cemiyet ve Din” gazetesi, “Devlet ve Din” ictimai fikir mecmuası ve komite görevlilerinin

¹⁴⁵ Azerbaycan Respublikasının Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi hakkında Esasname (Kanunnâme), II. Esasname - Komitenin faaliyet istikameti. (Nurlar Neşriyatı, Bakü 2017), 33.

telif ettiği onlarla kitap neşr edilmiştir. Aynı zamanda medyada komite tarafından tesis edilerek idare olunan radyo ve televizyon programları yayınlanmaktadır.¹⁴⁶



¹⁴⁶ Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi, “Komitenin Tarihi”, Erişim 03.08.2019.
http://www.dqdk.gov.az/az/view/pages/90?menu_id=26

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIKTAN SONRA AZERBAYCAN'IN SOSYAL KÜLTÜREL VE DİNİ HAYATINDA MESCİTLERİN ROLÜ

1. AZERBAYCAN'DA MESCİTLER

Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi'nin raporuna esasen, bugün genel olarak Azerbaycan'da (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Ermeni işgalindeki bölgeler istisna olmak kaydıyla) 2166 mescit mevcuttur. Sovyetler döneminde, ülke genelinde yalnız 17 mescit faaliyet göstermiştir. Ülke, bağımsızlığına kavuştuktan sonra 814 yeni mescit inşa edilmiştir. Bugün Azerbaycan'da 306 mescit devlet tarafından tarihi yapı olarak muhafaza edilmektedir.¹⁴⁷

Bu çalışmamızda öncelikle Azerbaycan'da mevcut olan bir kaç tarihi mescit hakkında genel bilgi verilecek, aynı zamanda bağımsızlıktan sonra ülkedeki mescitlerin durumu ve bazı mescitlerde yapılan faaliyetler ele alınacaktır.

1. 1. Tarihi Mescitler

Daha önce de belirttiğimiz üzere bugünkü Azerbaycan toprakları, 644 senesinde İslam orduları tarafından feth edilerek hilafet coğrafyası içerisinde yerini almıştır.¹⁴⁸ Müslümanlar, doğal olarak fethettikleri arazilerde kendi ibadetlerini yerine getirecekleri, aynı zamanda o dönem için bir takım siyasi ve sosyal faaliyetlerin merkezi olan mescitler inşa etmeğe başlamışlardır. Günün şartlarını ve bir sıra etken sebepleri dikkate alırsak, fetholunan topraklarda kurulan mescitler, genel olarak bugün ibadethane dediğimizde gözümüzde canlanan mescit tarzındaki yapıdan daha çok gölgelik veya kulübe diyebileceğimiz binalardı. Fakat coğrafi ve stratejik bakımdan merkez sayılan bölgelerde daha büyük, azametli ve gösterişli mescitler inşa edilmiştir.

¹⁴⁷ Dini Sahada istatistik rakamlar. Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi. Erişim: 02.06.2019. http://scwra.gov.az/az/view/pages/306?menu_id=83.

¹⁴⁸ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi* Bakü, 1: 248-251; Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, 43.

İslamın ilk asrından itibaren bu dinin Azerbaycan'a gelişi ve burada yayılmasının bir sonucu olarak ülkenin farklı bölgelerinde tarihin farklı zamanlarına ait mescitler bulunmaktadır. İslam dininin buradaki tarihi köklerini göstermek maksadıyla birkaç tarihi mescitten bahsetmek gerekecektir.

1.1.1. Şamahı Cuma Mescidi

Şamahı Cuma Mescidi, İslam hilafeti zamanında Azerbaycan'da inşa edilen en eski merkezi câmidir. Mescidin yapılışı 743-744 yıllarında gerçekleşmiştir.¹⁴⁹ Bazı kaynaklarda Hazar Hakanı'nın İslam dinini bu câmide kabul ettiği de yer almaktadır. 17. asırda Evliya Çelebi, "Seyahatname" adlı eserinde, Şamahı'da Bizans tarzında büyük bir câmiden söz etmektedir. Câminin bahçesinde medrese ve dershane hücrelerinin olması da zamanında buranın bir ilim merkezi olarak faaliyet gösterdiğini ve bölgenin dini-sosyal hayatına katkı sağladığını kanıtlamaktadır. Sonraki yıllarda şiddetli depremle şehir dağılsa da mescit, sağlam yapısından dolayı ayakta kalmıştır. Şamahı'da yaşanan depremler ve 1918 yılında Ermeni baskını sebebiyle zaman zaman hasar gören mescit, defalarca onarılmıştır.¹⁵⁰

Mescit, en büyük hasarı 1918 senesinde Ermeniler tarafından gerçekleştirilen Mart Soykırımı'nda görmüştür. Bu tarihte silahlı Ermeni Çeteleri, mescide sığınan sivil halkla beraber mescidi yakarak harabeye çevirmiştir. Yakılan mescitle birlikte 1700 insanın da öldürüldüğü kaynaklarda yer almaktadır.¹⁵¹

Yüzyıllardan beri doğal afetlere ve muharebelere direnen Şamahı Cuma Mescidi, sadece son yüzyılda iki büyük darbe almıştır. Bunlardan biri, Ermeni çeteleri tarafından yakılması, diğeri Sovyetler döneminde müslüman halka gözdağı verircesine harabe halinde bırakılması olmuştur.¹⁵²

1920'lerden sonra Azerbaycan'da kurulan Sovyet Hâkimiyeti zamanında Cuma Mescidi, diğer mescitler gibi imha edilmese de, kendi kaderine teslim

¹⁴⁹ Haydar Aliyev Fonu, resmi site, Erişim: 11.08.2019. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/93/2712/Şamaxıda-Cümə-məscidi>

¹⁵⁰ Şamahı Cuma Mescidi: "Asırların sınavından bugüne". Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi. Erişim 15.05.2018. <http://scwra.gov.az/vnews/108>.

¹⁵¹ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 165. Ermeniler tarafından yakılan Şamahı Mescidi fotoğrafları için bk. Ek-5, 6.

¹⁵² Azerbaycan Respublikası Prezidentinin resmi sitesi, Erişim: 11.08.2019. <https://president.az/articles/8123>

edilmiştir. Bu hamle ile dini ve manevi değerleri gözden düşürme, insanların nazarında dini mekânların kutsallığını hiçe indirme siyaseti yürütülmektedir.¹⁵³

Büyük aradan sonra câmi, 1980’li yıllarda tamirden geçerek tekrar ibadete açılmıştır. Sovyetlerin dağılmasının ardından Şamahı Cuma Mescidi, Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından tamir ettirilmiştir. Mescidin kapsamlı restore ve genişletme çalışmaları ise 2009 yılında başlamıştır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in 24 Aralık 2009 tarihli fermanı ile¹⁵⁴ restore edilen câmiye, her biri 36 metrelik iki minare yapılmış, etrafında lojman, konferans salonu ve kütüphane inşa edilmiştir.¹⁵⁵

Özellikle 1980’li yıllarda gerçekleştirilen tamirat zamanı bölgedeki kazı çalışmaları sonucunda toprak altında kalmış eski binalar bulunmuştur. Araştırmalar neticesinde bu binaların bir çoğunun, zamanında burada faaliyet gösteren medrese ve hücreler olduğu tespit edilmiştir. Toprak altında bulunarak günyüzüne çıkarılan medrese, hücre ve kabirlerin varlığı eskiden beri buranın ilim ve irfan merkezi olduğunun bir göstergesidir.¹⁵⁶

1.1.2. Şah Abbas Mescidi

Azerbaycan’ın kadim şehirlerinden olan Gence şehrinde inşa edilen Şah Abbas Mescidi, Gence Cuma Câmisi olarak da bilinmektedir. Gence şehrinin merkezinde bulunan mescit, 1606 yılında Safevi hükümdarı Şah Abbasın emri ile Gence hakimi Muhammed han Ziyad oğlu tarafından inşa edilmiştir.¹⁵⁷

Geniş ibadet salonu ve 12 hücreden oluşan Şah Abbas Mescidi’nin giriş kısmında 22 metre yüksekliğinde 2 minare yer almaktadır. Minarelerin daha sonraki dönemlerde, mescidin inşasından 155 sene sonra (1761) Muhammed Hasan han tarafından inşa edildiği söylenmektedir. 1920 yılında Rus Bolşevik Ordusu şehri

¹⁵³ Yunusov, *Azerbaycan’da İslam*, 140-141.

¹⁵⁴ “Azerbaycan Cumhurbaşkanının Şamahı Cuma Mescidi haktâ fermanı”, AzerTac Haber Ajansı, Erişim 15.05.2018. <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/1607371.html>.

¹⁵⁵ Şamahı Cuma Mescidinin restorasyondan sonraki hali için bk. Ek-7.

¹⁵⁶ Azerbaycan Respublikası Prezidentinin resmi sitesi, Erişim: 11.08.2019. <https://president.az/articles/8123> Eski medrese ve hücre kalıntıları için bk. Ek-8.

¹⁵⁷ Azerbaycan Respublikası Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi, *Azerbaycan’ın Seçilmiş İslam Abideleri* (Bakü: 2015), 182. Şah Abbas Mescidi için bk. Ek-9.

ele geçirirken atılan top atışlarıyla bu minarelerden birisi zarar görmüş, sonradan kerpiçle restore edilmiştir.¹⁵⁸

1936 yılında Sovyet hükümeti tarafından kapatılan mescit, 1944 senesine kadar hiç bir faaliyet göstermemiştir. 1944 yılından itibaren resmi olarak açılmış ve 1962 yılına kadar faaliyet göstermiştir. Sovyetler tarafından tekrar kapatılan mescit, 1990 yılında şehir halkının gayretleri ile Kafkas Müslümanları İdaresi rehberliğinde ibadete açılmıştır.¹⁵⁹

Mescit, 2008 yılında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in fermanı ile Azərbaycan'ın resmi hayriye fonu olan Haydar Aliyev Fonu tarafından restore edilmiştir.¹⁶⁰

1.1.3. Bibiheybet Mescidi

Bakünün girişinde inşa edilen Bibiheybet Mescidi, Hazar denizi sahilinde yerleşmektedir. Bibiheybet Mescidi, mescit-türbe külliyesi olarak bilinmektedir. Şîi mezhebinin 12 imamından yedincisi olan İmam Musa Kazımın kızı Hekime Hatunun, aynı zamanda İmamın iki erkek, bir kız torununun mezarları buradadır. Mescit, Şirvanşahlar zamanında Şirvanşah II. Ferruhzad b. Ahsitan tarafından inşa edilmiştir. Mescit duvarında bulunan kitabede miladi 1281-1282 yıllarında inşa edildiği ve mimarının Mahmut b. Said olduğu yer almaktadır.¹⁶¹

Bibiheybet Mescidi, 1936 yılında Sovyetler tarafından yerle bir edilmiştir.¹⁶² 1997 yılında cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in fermanı ile yeniden restore edilmesine karar verilmiştir. Restore ve yeniden yapılanma işlemleri devam etse de 1998 yılının 12 Temmuz tarihinde Hz. Peyhamber'in mevlidi münasebetiyle açılışı gerçekleşmiştir.¹⁶³ Mescit-türbe külliyesinde restore işlemleri 2008 yılında tamamen bitirilerek halkın tam hizmetine sunulmuştur.¹⁶⁴ Mescit içerisinde yer alan

¹⁵⁸ Firdovsi Kerimov, “Şah Abbas Cuma Mescidi”, *Cemiyet ve Din Gazetesi*, no. 11 (046), 18-21 Mart 2010; Nigar Babayeva, Kuzey Azərbaycan'da Cuma Mescitleri (Yüksek Lisans tezi), 113.

¹⁵⁹ Babayeva, Kuzey Azərbaycan'da Cuma Mescitleri, 114.

¹⁶⁰ Azərbaycan Respublikası Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi, *Azərbaycan'ın Seçilmiş İslam Abideleri*, 182.

¹⁶¹ Bibiheybet Mescidi, Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi resmi sitesi, Erişim: 12.08.2019. <http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/35>

¹⁶² Paşazade, *Kafkasta İslam*, 157.

¹⁶³ Tezepir Mescidi, Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi resmi sitesi, Erişim: 12.08.2019. <http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/35>

¹⁶⁴ Azərbaycan Respublikası Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi, *Azərbaycan'ın Seçilmiş İslam Abideleri*, 32. Bibiheybet Mescidinin bu günkü görünümü için bk. Ek-10.

türbe, özellikle Bakü ve çevre şehirler olmakla Azerbaycan'ın her tarafından ziyaretçiler tarafından devamlı olarak ziyaret edilmektedir.

1.1.4 Tezepir Mescidi

Tezepir Mescidi, Azerbaycan'ın başkenti Baküde bulunan en önemli İslami mâbetlerden biridir. Tarihi çok da kadim olmamakla birlikte şehrin merkezinde bulunması, Azerbaycan'daki tüm mescitlerin bağlı olduğu Kafkas Müslümanları İdaresinin resmi binasının da Tezepir Mescidi külliyesinde yer alması, burayı diğer mescitlerden farklı kılmaktadır. Mescit, XX. asırda Bakü zenginlerinden olan hayırsever Nabat Hanım tarafından inşa edilmiştir. Mescidin inşası 1905 yılında başlamış, 1914 yılında tamamlanmıştır.¹⁶⁵

Sovyetler'in bölgede hakimiyeti ele geçirmesiyle diğer dini mâbetlerle birlikte 1934 yılında Tezepir Mescidi de kapatılarak çay fabrikası, sinema salonu ve depo olarak kullanılmıştır.¹⁶⁶ II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyet Hükümeti, birliğe dahil olan tüm halkları Almanlara karşı muharebeye teşvik etmek amacıyla bazı yenilikler etmek zorundaydı. Bu sırada nüfusunun çoğunluğu müslüman olan Azerbaycan'da dini duygulardan yararlanmak amacıyla burada 1944 yılında Zakafkasya Müslümanları İdaresi'ni¹⁶⁷ yeniden tesis etmiştir. O tarihten itibaren Tezepir Mescidi de yeniden câmi olarak ibadete açılmıştır.¹⁶⁸

2005 yılında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından verilen fermanla Tezepir Mescidi'nin restoresine başlanmış ve bu restore işleri 2009 yılında tamamlanmıştır.¹⁶⁹ Restore zamanı külliyeyle ait tek katlı binalar yıkılarak yerine Kafkas Müslümanları İdaresi için beşkatlı bir bina inşa edilmiştir. 4100 metrekarelik beşkatlı binada idari odalar, 50 kişilik küçük konferans salonu ve kütüphane de inşa edilmiştir. Ayrıca mescidin avlusunda 900 metrekarelik alanı kaplayan ve 250 kişilik modern konferans salonu da yapılmıştır. Yine mescit

¹⁶⁵ Aqil Aliyev, "Tezepir Mescidi", *İrfan dergisi*, no.33 (2009), 32. Azerbaycan Respublikası Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi, *Azerbaycan'ın Seçilmiş İslam Abideleri*, 38.

¹⁶⁶ Tezepir Mescidi, Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi resmi sitesi, Erişim: 12.08.2019. <http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/31>

¹⁶⁷ Kafkas Müslümanları İdaresinin eski adı.

¹⁶⁸ Aliyev, "Tezepir Mescidi", *İrfan dergisi*, no. 33 (2009), 32

¹⁶⁹ Azerbaycan Respublikası Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi, *Azerbaycan'ın Seçilmiş İslam Abideleri*, 36.

avlusunda yapılan küçük merasim salonları,¹⁷⁰ kurban kesme yeri, erkek ve kadınlar için modern tarzda yapılmış abdesthaneler Tezepir Mescidi Külliyesi'ni daha da zenginleştirmiştir.¹⁷¹

2. BAĞIMSIZLIKTAN SONRA AZERBAYCAN'DAKİ MESCİTLERİN DURUMU

18 Ekim 1991 tarihli kararla bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, artık yeni bir dönemin eşiğine gelmişti. Sovyet rejiminin siyasi, iktisadi, ilmi, dini, milli ve manevi her sahada devam eden ve 70 yıl süren sömürü sisteminin çöküşü ile artık özgürlüğüne kavuşan ülkelerin yeniden yapılanması zaruret arzitmektedir. Hiç şüphesiz ki bu yapılanma aşamasında, dini sahada da reformlara ihtiyaç vardı ve bu konuda gerekli adımların atılması şarttı. Aslında burada şunu da ifade etmeliyiz ki Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi dini hassasiyetlerin de kabardığı bir döneme denk gelmiştir. Şöyle ki, 1990 senesinin 20 Ocak tarihinde Rus ordusu başkent Bakü'de kıyım yapmıştı. Zor zamanlarda, bela ve musibet anlarında insanların dine sarılması gerçeği, rejimi protesto eden tüm toplanmalarda kendini göstermekteydi. Bağımsızlık için yapılan mitinglerde, basılan gazetelerde Sovyetlerin dine baskılarının gündem maddesi yapılması, milli ve manevi değerlere sarılmanın gerekliliği vurgulanmaktaydı.¹⁷²

Halk, zaten sayısı 20 küsürü geçmeyen mescitleri doldurarak şehitlerin anısına merasimler düzenlemekteydi. Özellikle merkez şehir ve beldelerde – başkent Bakü'de, Gence'de, Şuşa'da, Şeki'de Kuran meclisleri kuruluyor ve ehsan (taziye yemeği) sofraları açılıyordu. Artık yaşananlar Musa ile Firavun'un hak-batıl savaşı gibi değerlendiriliyor, rejime direnenler ve şehitler İmam Hüseyinin takipçileri gibi saygıyla anılıyordu. 1990 yılının 20 Ocak tarihine kadar Azerbaycan'da resmi veya içtimai önem arzeden defin merasimleri, Sovyet kurallarına göre yani ateist ritüellerle gerçekleştiği halde 20 Ocak şehitleri tamamen İslami ritüellere göre defnedilmiş, defin merasiminde ve sonraki günlerde Kafkas

¹⁷⁰ Özellikle taziye ve mevlit meclisleri için hizmet vermektedir.

¹⁷¹ Tezepir Mescidi, Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi resmi sitesi, Erişim: 12.08.2019.
<http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/31>

¹⁷² Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, 173.

Müslümanları İdaresi başkanı Allahşükür Paşazade halka önderlik etmişti. Hatta defin ayını zamanı ve sonraki günlerde dini içerikli mersiyeler de okunmuştur.¹⁷³

Bölgedeki Sovyet egemenliğinin son bulması aynı zamanda rejimin baskısı altında kısıtlı faaliyet gösteren ve tüm Kafkasya Müslümanlarını kendi bünyesinde birleştiren Kafkas Müslümanları İdaresinin de hürriyete kavuşması anlamına geliyordu. Artık sonraki dönemde az önce kaydettiğimiz üzere Kafkas Müslümanları İdaresine devlet tarafından büyük imtiyazlar tanınmıştır.¹⁷⁴

Sovyet ideolojisinin çöküşü ile insanların İslama yönelmesi ve zamanla mescitleri doldurması neticesinde yeni mescitlerin inşasına ihtiyaç duyuldu. Bu sebeple ülkede yeni mescitlerin inşasına başlandı. İstatistiklere baktığımız zaman ülkenin bağımsızlığından bugüne kadar Azerbaycan'da 814 mescidin inşa edildiğini görmekteyiz. Bugün Azerbaycan'da 306 mescit devlet tarafından tarihi yapı olarak muhafaza edilmektedir. Sadece 1993-2003 yıllarında ülke genelinde 517 mescit inşa edilmiş, 200 civarında mescitte ise genel restore çalışmaları hayata geçirilmiştir. Buna ilaveten 16 mescit tamamen yeniden yapılmıştır. 2003-2016 yıllarında da devletin mescitlerle bağlı stratejisi değişmeden, aynı hızla devam etmiş, neticede 219 mescitte inşaat ve yeniden yapılanma faaliyetleri hayata geçirilmiştir.¹⁷⁵

Yine kaydetmeliyiz ki, son yıllarda sadece Azerbaycan'da faaliyet gösteren resmi hayriye fonu olan Haydar Aliyev Fonu tarafından 8 mescit ve ziyaretgâh inşa veya tamir edilmiştir. Bunlar; Daşkesen Cuma Mescidi, Gence Şah Abbas ve Hazret-i Zeyneb Mescitleri, Buzovna Kasabası Cuma Mescidi, Merdekan Kasabası Pirhasan Ziyaretgâhı, Bine Kasabası Möhsün Selim ve İmam Rıza, Hazar rayonu Zire Cuma Mescitleridir.¹⁷⁶

Görüldüğü üzere bağımsızlıktan sonra devletin desteği ile ülkede eski mescitlerin yeniden açılması ve restore edilmesiyle birlikte yeni dini merkezler ve mescitler de inşa edilmiştir. Artık yıllardan beri Sovyet baskıları nedeniyle, sürgün

¹⁷³ Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, 173-174

¹⁷⁴ Allahşükür Paşazade, "Azerbaycan'da Şeyhülislamlığın Tarihi", *Devlet ve Din Dergisi*, 3/4, (2007), 41-55.

¹⁷⁵ Alihaydar Zülfügarov, "Azerbaycan'da Din-Devlet Münasebetleri Üzerine" resmi bilgilendirme. Erişim: 12.08.2019. <http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/1077/eliheyder-zulfuqarov-Azerbaycanda-dovlet-din-munasibetleri-yuksek-xetle-inkishaf-edir>

¹⁷⁶ Dini Sahada istatistik rakamlar, DKİÜDK resmi sitesi. Erişim: 17.08.2019. http://scwra.gov.az/az/view/pages/306?menu_id=83.

edilme ve hapse atılma korkusu ile gizlice yaşanan İslam dini bir nebze daha rahatlıkla yaşanmaya ve öğrenilmeğe başlanmıştır.

3. MESCİTLERİN SOSYAL KÜLTÜREL ve DİNÎ HAYATA KATKISI

Burada mescitlerin sosyal, kültürel ve dini hayata katkısını ele alırken özellikle mescitlerin ve mescit bünyesinde faaliyet gösteren kurumların eğitim faaliyetlerine dikkat çekmek istiyoruz. Çünkü Azerbaycan'daki mescitlerin ibadet görevi dışında toplum hayatına katkıları daha çok eğitim üzerinden gerçekleşmektedir.

Öncelikle kaydetmek gerekiyor ki, Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra dini bilgilenme konusunda halkın önündeki önemli bir engel kalkmış oldu. Bu durumda Kafkas Müslümanları İdaresi'ne bağlı olan bütün mescit ve câmilerde din görevlileri tarafından Kur'an-ı Kerim ve genel İslami bilgilerin öğretilmesi için uygun ortam meydana geldi. Fakat Sovyetlerin yıllarca yürüttüğü siyaset neticesinde mescitlerin büyük çoğunluğunda faaliyet gösteren din görevlileri yeteri kadar dini bilgiye sahip değildi. Öncelikle bu sorunu ortadan kaldırmak için Kafkas Müslümanları İdaresi, kendi kadrosunu yetiştirmek amacıyla "Bakü İslam Enstitüsü"nü kurdu. Aslında bu enstitü, SSCB'nin 17 Ocak 1989 tarihli kararıyla açılmış, lakin faaliyet alanı kısıtlı olan Bakü İslam Medresesi bazında kurulmuştur¹⁷⁷ Açıldığı ilk yıl 20 kişinin kabul olduğu Bakü İslam Enstitüsü, 1992 yılında Bakü İslam Üniversitesi'ne dönüştürülerek öğrenci kabul sayısını da arttırmış oldu. Sonraki yıllarda Mingeçevir, Lenkeran, Sumgayıt ve Zagatala gibi merkezi şehirlerde şubeleri açılan Bakü İslam Üniversitesi'nin faaliyeti, 2018 yılında yeni İslam Enstitüsünün açılması nedeniyle devlet tarafından durdurulmuştur.¹⁷⁸

1990'lı yılların başlarında dini kurum ve icmaların kendi nizamnamelerine uygun şekilde din eğitimi veren müessese tesis etmek hukuku¹⁷⁹ndan yararlanması

¹⁷⁷ Bakı İslam Universiteti, Kafkas Müslümanları İdaresi resmi site. Erişim: 17.08.2019. <http://qafqazislam.com/index.php?lang=az§ionid=109>

¹⁷⁸ Mubariz Gurbanlı. Trend.az Haber sitesi. Erişim: 17.08.2019. <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/2957262.html>

¹⁷⁹ Dini İtikat Hakkında Azerbaycan Respublikasının Yasası, 6. Madde.

sonucunda bir kaç yeni medrese ve Kur'an Kursu açıldı. Zaman içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı kapanan medrese ve kurslar olsa da bugün Azerbaycan'da Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi tarafından kayda alınan ve Kafkas Müslümanları İdaresi'ne bağlı olarak faaliyet gösteren 3 medrese mevcuttur. Bunlar "Şebnem İslam (Kızlar) Medresesi", "Şeki İslam Medresesi" ve "Aliabad İslam Medresesi"dir.¹⁸⁰

Medrese açma iktidarında olmayan dini icmalar (cemaatler), Kafkas Müslümanları İdaresi'nin ve Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi'nin izni ile bir yıllık Kuran kursları açarak yaygın eğitim verebilirler. 2016 yılında Kur'an Kurslarının sayısı ile ilgili istatistik rakamlara göre Bakü ve civar köylerde 40'ın üzerinde, Zagatala'da 24, Şeki'de 20, Abşeron'da 19, Sumgayıt'ta 5, Haçmaz'da 2, Şabran'da 2, Ağdaş'ta 15, Gobustan'da 3, Ağsu'da 3, Balaken'de 9, Şamahı'da 8, Guba'da 5, Saatlı'da 7, İmişli'de 2, Beylegan'da 1, Şirvan'da 2, Hacıkabul'da 2, Neftçala'da 2, Saylan'da 2, Astara'da 7, Yardımlı'da 1, Masallı'da 5, Lenkeran'da 4, Celilabat'ta 3, Mingəçevir'de 3, Yevlah'ta 1 kurs faaliyet göstermektedir.¹⁸¹

Yine Kafkas Müslümanları İdaresi'nin verdiği bilgiye göre 2018 yılında ülkenin 28 farklı ilinde 100 yeni kurs açılarak faaliyete başlamıştır. İçinde bulunduğumuz 2019 yılının Nisan ayında 51 yeni Kuran Kursu açılmıştır.¹⁸²

Bu çalışmamızda Azerbaycan'da Kafkas Müslümanları İdaresi'ne bağlı olarak, aynı zamanda bölge mescitleri bünyesinde faaliyet gösteren medreselerin (kolejlerin) eğitim ve sosyal hizmetlerine örnek vermek amacıyla Şeki İslam Medresesi'ni ve Aliabad İslam Medresesi'ni ele alacağız. Ayrıca Azerbaycan'da tek yatılı Kız Kuran Kursu olan Şebnem İslam Koleji'nden de bahsedeceğiz. Yine bağımsızlıktan sonraki yıllarda ülkedeki dini eğitime olan ihtiyacı büyük ölçüde karşılayan, fakat bugün kapalı olan Hosrov İslam Medresesi'ni de yaptığı kayda değer hizmetlerinden dolayı kısaca ele alacağız.

¹⁸⁰ Gündüz İsmayılov, *Azerbaycan'da Dini Mesele* (Bakü, 2016), 104.

¹⁸¹ İsmayılov, *Azerbaycan'da Dini Mesele*, 104-111.

¹⁸² "Kafkas Müslümanları İdaresi Yeni Kuran Kursları açtı", Report Haber Ajansı. Erişim: 12.04.2019, <https://report.az/din/qafqaz-muselmanlari-i-daresi-yeni-quran-kurslari-acib/>.

3.1 Şeki Merkez Mescidi ve Şeki İslam Koleji

Azerbaycan'ın kuzey şehri Şeki'nin Merkez Cuma Mescidinin ve külliyesine dahil olan medresenin yapı olarak 18. asırda inşa edildiği bilinmektedir. Sovyetlerin bölgeyi ele geçirmesiyle mescit, kapatılarak spor salonuna dönüştürülmüştür. Medrese binası da Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulana kadar dini eğitim merkezi olarak faaliyet göstermiş, Sovyetlerden sonra ise kapatılarak İpekçilik Koleji'ne tahsis edilmiştir. 1988 yılında İpekçilik Koleji'nin kapanması ile medrese binası Şeki-Gabele bölge müftülüğüne iade edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra bölge müftüsü Hacı Selim Efendi 1992 yılında İstanbul'a giderek Aziz Mahmut Hüdayi Vakfı yetkilileri ile görüşmüş ve Azerbaycan'da din eğitimi için dini kitaplara ve öğretmenlere ihtiyaç olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Vakıf yetkilileri gerekli desteği sağlayacaklarını bildirmiş ve 1992 yılında Şeki Şehir Valiliği'nin 24 Nisan tarihli, 188 nolu kararı ile medrese, faaliyete başlamıştır.¹⁸³

Şeki İslam Medresesi'nin sosyal faaliyet alanını genel manada eğitim olmakla birlikte, kurban, sünnet ve iftar gibi alanlarda da değerlendirmek mümkündür.

3.1.1. Eğitim

1993 yılından itibaren Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden gelen 22 öğrenci ile medresede ilk defa yatılı dönem başlamış ve müessese, hafızlık kursu olarak faaliyet göstermiştir. Şeki İslam Medresesi Azerbaycan'ın ilk ve tek hafızlık müessesesidir. Medresenin tüm masrafları Türkiye Cumhuriyeti Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı ve Gençliğe Yardım Fonu tarafından karşılanmaktadır.¹⁸⁴

1995 yılından itibaren ilk hafızlarını vermeğe başlayan medrese, 1996 yılında 17 hafızla “Hafızlık Merasimi” gerçekleştirmiştir. Medresenin kurulduğu yıllarda öğretmen kadrosu tamamen Türkiye'den gelen uzmanlardan oluşmuşsa da,

¹⁸³ Şeki'nin eski müftüsü Selim Seferov'la mülakat, *İrfan Dergisi* no. 79, (2013); Müşfik Halilov, Şeki İslam Medresesinin Kısa Tarihi. Erişim: 19.08.2019. <http://minber.az/səki-cumə-məscidi-və-səki-islam-mədrəsəsinin-qısa-tarixi>. Şeki Merkez Cuma Mescidi ve Şeki Medresesi için bk. Ek-11, 12.

¹⁸⁴ İsmayilov, *Azerbaycan'da Dini Mesele*, 104.

zamanla bu kadro medreseden mezun olan, aynı zamanda Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın çeşitli üniversitelerinde okumuş yerli vatandaşlarla değişmeğe başlamıştır.

Medresenin eğitim-öğretim programında Kur'an-ı Kerim'in Tilaveti, Akaid, Siyer, Temel Dini Bilgiler, İslam Ahlakı, İslam Tarihi, İslam Medeniyeti, Hadis, Tefsir, Tasavvuf gibi dini dersler ve Arapça dilbilgisi, Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Edebiyatı gibi dünyevi dersler de yer almaktadır.

İlk yıllarda medreseye 11-13 yaş arası ortaokul öğrencileri kabul edilse de bu yaş sınırı, 2014 yılında 10-11 yaşla sınırlandırılmıştır. Yıllara göre yatılı öğrenci sayısı 150-200 arası değişiklik arz etmiştir.¹⁸⁵ Medrese, 15 Mart 2017 tarihinde yeniden devlet kaydına alınarak “Şeki (hafızlık) İslam Koleji” adlandırılmış, 9 Ekim 2018 tarihinde ise “Şeki İslam Koleji” adını almıştır. 1993 senesinden itibaren bugüne kadar Şeki İslam Koleji'nde 245 Kuran Hafızı yetişmiştir.¹⁸⁶ Medreseden mezun olan hafızların büyük çoğunluğu üniversite okumuş, bir kısmı da yüksek lisans ve doktora mezunu olmuştur. Bugün bazısı çeşitli devlet kurumlarında, ortaokullarda, bazıları da câmilerde imam, müezzin ve din görevlisi olarak çalışmaktadır.

Şeki İslam Medresesi'nin eğitim programı 2018 yılına kadar ve 2018 yılından sonra olmakla iki farklı kategoride değerlendirilebilir. Kafkas Müslümanları İdaresi'ne bağlı olarak faaliyetini sürdüren Şeki İslam Medresesi'nde eğitim sistemi 2018 yılına kadar aşağıdaki gibi olmuştur.

Yaz Kursları: 2018 yılına kadar her sene devam eden Yaz Kursları bir aylık süreyi kapsamaktaydı. Bir aylık yatılı yaz kursunda öğrencilere Kuran-ı Kerim ve genel dini bilgilerin öğretilmesi hedeflenmiştir. Yaz kursu müddetinde öğrencilere günlük 4 saat ders verilmiştir. Haftanın 6 günü ders alan öğrenciler toplam 24 saat ders görmüştür.

Şeki, aynı zamanda Azerbaycan'ın tarihi-turistik bölgelerinden biri olduğu için öğrenciler için hafta içi 4 gün öğleden sonra uzman rehberler eşliğinde tarihi

¹⁸⁵ Abdurrahman Nuruyev (Şeki İslam Koleji'nin Müdürü), “Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bugüne” konulu görüşme. Bakü: 29.03.2019. Şeki İslam Medresesinde eğitimle ilgili bk. Ek-13, 14.

¹⁸⁶ İsmayılov, *Azerbaycan'da Dini Mesele*, 104-106; Abdurrahman Nuruyev (Şeki İslam Koleji'nin Müdürü), “Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bugüne” konulu görüşme. Bakü: 29.03.2019. Şeki İslam Medresesinde yapılan Hafızlık Merasimi için bk. Ek-15.

abide ve mekanlara gezi teşkil olunmuştur. Bu gezilerin maksadı öğrencileri milli-manevi değeri olan tarihi abideler konusunda bilgilendirerek kültürel manada bilgi sahibi etmek olmuştur.

Bir aylık yaz kursunun sonunda sınava tabi tutulan öğrenciler, başarılı oldukları takdirde bir yıllık hafızlığa hazırlık kursuna hak kazanmışlardır.¹⁸⁷

Hafızlığa Hazırlık Kursu: Hafızlığa hazırlık kursu, bir yıllık eğitim sürecine tabi olarak 32 hafta sürmekteydi. Sadece yaz kursu sonunda sınavdan yüksek puan alanlar hafızlığa hazırlık kursuna hak kazanabiliyordu. Hazırlık programında öğrencilerin yarısı sabah ortaokula gidiyor, öğleden sonra medreseye geri dönerek Kur'an ve temel dini bilgiler öğreniyordu. İkinci grup ise öğleye kadar medrese eğitimi görüyor, öğle saatlerinde ortaokula gidiyordu.

Hafızlık kursunda din dersleri, Kur'an-ı Kerim ağırlıklı olup hadis, siyer, ahlak, ibadet ve akaid dersleri de veriliyordu. Bir yıllık hazırlık kursunun sonunda öğrencilerin hafızlık kursuna kabulü için Mayıs ayının son iki haftası ciddi ezber sınavları yapıyordu. Böylece öğrencinin ezberleme yeteneği test edilmiş oluyordu. Ezber yeteneği iyi olan, aynı zamanda ortaokul ve medreseden genel ders notu ortalama "4" ve üzeri olan öğrenciler hafızlık kursuna kabul ediliyordu.¹⁸⁸

Hafızlık Kursu: Hafızlık kursu, 2 veya 3 yılı (orta okul 5. sınıftan kabul olanlar 3; 6. sınıftan kabul olanlar 2 yıl) ihata ediyordu. Hafızlığa başlayan öğrencilerin Azerbaycan'da bitirilmesi zorunlu ortaokul sınıfı olan 9. sınıfa (15 yaş) kadar hafızlığı bitirmek zorunluğu vardı. Hafızlık tamamen bitirildikten sonra o yılın Ağustos ayında Kafkas Müslümanları İdaresi'nin ve medreseye sponsorluk eden Gençliğe Yardım Fonu'nun uzmanları tarafından geçirilen sınav sonucu başarılı olan öğrencilere "Hafızlık Diploması" veriliyordu.

2018 yılından itibaren ise devlet yasası gereği Azerbaycan'da hiç bir dini eğitim müessesesi, zorunlu ortaokulu, yani 9. sınıfı bitirmeden vatandaşlara din eğitimi veremez olmuştur. Bu sebeple Şeki İslam Koleji'ne kabul usulleri değişerek sadece zorunlu ortaokulu veya tam orta okulu/liseyi (11. sınıf) bitiren öğrenciler

¹⁸⁷ Vugar Memmedov (Şeki İslam Koleji müdür yardımcısı), "Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bu Güne" konulu görüşme, Bakü: 29.03.2019.

¹⁸⁸ İsmayılov, *Azerbaycan'da Dini Mesele*, 105; Vugar Memmedov (Şeki İslam Koleji müdür yardımcısı), "Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bu Güne" konulu görüşme, Bakü: 29.03.2019.

kabul edilmektedir. Eğitim, “hafızlık”, “ilahiyat” ve “üniversiteye hazırlık” olmak üzere üç ana dalda hayata geçirilmektedir. Eğitim süresi 3 yıldır.

2018-2019 eğitim yılı içerisinde müessesede okuyan öğrenci sayısı; 8’i hafızlık, 9’u ilahiyat, 14’ü üniversiteye hazırlık olmak üzere 31 kişiden ibarettir.

Hafızlık programına tabi olan öğrenciler haftada 3 saat Arapça dersi almaktadırlar. İlahiyat programı öğrencileri haftada 27 saat ilahiyat dersleri, 1 saat Azerbaycan Tarihi, 1 saat Azerbaycan Dili dersi görmektedirler. Üniversiteye hazırlık kursu öğrencileri ise dünyevi derslere hazırlıkla beraber haftada 10 saat Kur’an-ı Kerim ve temel dini bilgiler dersi almaktadırlar.

Hafızlığı bitiren öğrencilere hafızlık diploması, ilahiyatı bitirenlere koleji bitirme diploması verilmektedir. Üniversiteye hazırlık öğrencileri ise sınavlarda başarılı olurlarsa üniversiteye kabul olmaktadır.¹⁸⁹

Şeki Merkez Mescidi bünyesinde faaliyet gösteren kolejin, topluma önemli katkılarından biri, burada eğitim alanların gelir seviyesi düşük olan ailelerin çocukları olmasıdır. Fakir ailelerden çıkmış olan bu öğrencilerin bir çoğu artık iş sahibi olarak kendi hayatını kurmuştur. Yine medrese çalışanlarının her ay düzenli olarak aldıkları maaş, toplum hayatına ekonomik katkı sağlayarak sosyal çevreyi olumlu manada etkilemektedir. Bugüne kadar Şeki İslam Medresesinde hocalık, belletmenlik, aşçılık, bekçilik ve temizlik personeli gibi görevlerde çalışmak kaydıyla 200’ün üzerinde kişi çalışmıştır.¹⁹⁰

3.1.2. Sünnet Merasimleri

Şeki İslam Medresesi’nin kuruluşu, aynı zamanda Azerbaycan’da Türkiye Cumhuriyeti Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı’nın ve Gençliğe Yardım Fonu’nun yardım faaliyetlerine başlamasına imkan sağlamıştır. Bunun neticesinde bölgelerde faaliyet gösteren câmi ve medrese merkezli bir takım hayriye faaliyetleri hayata geçirilmiştir.

Azerbaycan’da bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllarda halkın maddi durumunun zayıf olması sebebiyle yaşanan problemlerden birisi de özellikle dağlık

¹⁸⁹ Abdurrahman Nuruyev (Şeki İslam Koleji’nin Müdürü), “Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bu Güne” konulu görüşme. Bakü: 29.03.2019.

¹⁹⁰ Abdurrahman Nuruyev (Şeki İslam Koleji’nin Müdürü), “Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bu Güne” konulu görüşme. Bakü: 29.03.2019.

bölgelerde müslüman çocukların sünnet ettirilememesi idi. Köylerdeki sağlık ocakları yeterli tıbbi imkanlara ve sünnet edecek elemanlara sahip değildi. Zaten maddi sıkıntı içerisinde yaşamını zor sürdüren aileler de çocuklarını il merkezlerine götürerek sünnet ettirme iktidarında değildi.

İhtiyaca ve önemine binaen Şeki İslam Medresesi, Gençliğe Yardım Fonu ve Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı'nın desteği ile Nisan veya Mayıs ayında toplu sünnet merasimleri teşkil ederek ihtiyaç sahibi ailelerin çocuklarını sünnet ettirmiştir.

Bugüne kadar Şeki İslam Medresesinde 4 defa sünnet merasimi gerçekleştirilmiştir. 1994-2005 yılları arasında genellikle dağ köylerinde yaşayan ve Karabağ savaşı nedeniyle kendi topraklarından ayrılmak zorunda kalan mülteci ailelerin çocukları ve Şeki'de faaliyet gösteren yatılı kimsesiz çocuklar okulunun öğrencileri olmak kaydıyla her merasimde 300-400 arası çocuk sünnet olunmuştur. Hatta ilk yıllarda sünnet için gelenler arasında zaman zaman 14-16 yaşlı çocukların da bulunması sünnet projesinin ne kadar anlamlı olduğunu ve toplumdaki büyük açığı kapattığını göstermektedir. Hatta Sovyetler zamanında Azerbaycan'da yaşayan ve sonradan İslam dinini kabul eden, yaşı hayli ilerlemiş hristiyanlar da bu sünnet organizasyonundan yararlanarak sünnet olmuştur.

Türkiye'den davet edilen ve Azerbaycan'dan olan doktorların iştiraki ile hayata geçirilen toplu sünnet merasimlerinin sonuncusu 2015 yılında gerçekleştirilmiştir. Son sünnet merasiminde yaklaşık 100 civarında çocuk sünnet olunmuştur. Toplu sünnet merasimlerinde, medrese tarafından sünnet olunan çocuklara çeşitli oyuncaklar da dağıtılmıştır.¹⁹¹

Sosyal bir proje olan sünnet merasimleri 10 yıldan aşkın sürede Şeki bölgesinde halkın birlik, beraberlik ve kardeşlik duyguları içerisinde kenetlenmesine, muhtaç ailelerin önemli tıbbi bir ihtiyacının karşılanmasına ciddi manada katkıda bulunmuştur. Özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında insanların ihtiyaç içerisinde yaşadığı dönemlerde böyle bir hayriye faaliyetinin hayata geçirilmesi, bölge insanına yalnız olmadığı mesajını vererek sosyal bütünleşme konusunda ciddi manada katkı sağlamıştır.

¹⁹¹ Vugar Memmedov (Şeki İslam Koleji müdür yardımcısı), "Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bu Güne" konulu görüşme, Bakü: 29.03.2019. Sünnet Merasimi için bk. Ek-16.

Diğer taraftan Şekide gerçekleştirilen Sünnet Merasimlerinin bölge insanının dini kültürüne de önemli bir katkı sağladığını söyleyebiliriz. Şöyle ki, Azerbaycan’da Sovyetler döneminden bu yana kabul gören adete göre çocukların sünnet olunduğu gün ziyafet verilir ve bu ziyafette genellikle içki içilirdi. Her müslüman çocuğun sünnet olunması toplum tarafından bir müslüman adeti olarak algılansa da İslamın şiarı olan sünnet’e gerekli ihtiram gösterilmemekteydi. Fakat mescidin böyle bir organizasyon hayata geçirerek çocukları sünnet ettirmesi, bölge insanının bilinç altına sünnetin dini bir vecibe olduğunu yerleştirmiştir. Şeki Medresesi tarafından mescit merkezli yapılan sünnetle ilgili yaşanan bir kaç anıyı medresenin müdür yardımcısı Vugar Memmedov şöyle anlatıyor:

Sünnet arifesinde fakir ailelerle birlikte bazı zengin aileler de bize başvurarak çocuğunu medresemizde sünnet ettirmek istediğini bildiriyor ve bunda ısrar ediyorlardı. Sebebini sorduğumuzda medresede yapılan toplu sünnet merasimlerinde duaların okunduğunu, tekbirlerin getirildiğini söyleyerek böyle bir ortamda gerçekleşen sünnetin evlatlarına mutluluk getireceğine inandıklarını bildiriyorlardı. Hatta sünnet çağına çatan evlatlarını müessesemizde sünnet ettirmek maksadıyla aylarla bekledikleri de olmuştur. Bir diğer konu ise, medresemizde sünnet olunan çocukların (ekonomik durumu yerinde olan) velileri tarafından düzenlenen ziyafetlerde içkinin verilmemesi olmuştur. Bazı tanıdık ailelere sebebini sorduğumuzda hepsinden aldığımız cevap: “Mescitte dualarla ve tekbirlerle yapılan sünnet için verilen ziyafette içki vermek bize yakışmaz” şeklinde olmuştur.¹⁹²

Bu anlatılanlardan da görmekteyiz ki herhangi bir bölgede faaliyet gösteren bir mescit, içinde bulunduğu toplumun ihtiyaçlarının çözümü için çalıştığı takdirde o toplum tarafından saygıyla kabullenilmektedir.

3.1.3. Kurban Faaliyeti

Şeki İslam Koleji’nin hayata geçirdiği faaliyetlerden biri de her yıl Kurban Bayramında kurbanlar kesmesidir. Hatta bu hayriye işi, sürekli hal aldığı için ve belirli bir teşkilati düzenleme şeklinde hayat geçirildiği için mescit ve kolej yetkilileri tarafından “Kurban Organizasyonu” olarak isimlendirilmeğe başlamıştır. Kurban faaliyetinin bu şekilde isimlendirilmesi Kurbanın ibadet tarafına değil, yapılan işin düzenli şekilde tertiplenmesine ilişkindir. Kolejde gerçekleştirilen kurban faaliyeti aşağıdaki şekilde hayata geçirilmektedir.

¹⁹² Vugar Memmedov (Şeki İslam Koleji müdür yardımcısı), “Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bu Güne” konulu görüşme, Bakü: 29.03.2019.

Medrese, kurulduğu günden itibaren sponsor teşkilat olan Gençliğe Yardım Fonu ile birlikte her yıl Kurban Bayramında kurbanlar keserek Şeki bölgesinde yaşayan ailelere dağıtmaktadır. Son yıllarda Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı da bölgedeki kurban faaliyetlerine destek olmaktadır.

Genellikle kardeş ülke olan Türkiye vatandaşlarının vekaletini Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı'na verdikleri kurban hisseleri vakıf tarafından Azerbaycan'da hayriye faaliyeti gösteren Gençliğe Yardım Fonu'na gönderilmektedir. Yardım Fonu da gönderilen kurbanları sponsorluğunu yaptığı müesseselerde kestirerek o bölgenin muhtaç insanlarına, fakir halkına dağıtımını sağlanmaktadır. Bu istikamette hayata geçirilen tedbirlerden biri olarak Şeki İslam Koleji'nde gerçekleşen Kurban organizasyonunu özellikle kayd edebiliriz.

Her yıl Şeki Merkez Câmisi bünyesinde faaliyet gösteren kolejde yaklaşık 50 büyük baş kurban kesilmektedir. Kesilen kurbanların bir kısmı kolejde yatılı okuyan öğrenciler için ayrılmaktadır. Kurban etlerinin geri kalan kısmı Şeki şehrinde ve civar köylerde yaşayan fakir ailelere dağıtılmaktadır. Ailelerin tespiti, Kurban bayramından bir kaç ay önceden müesseseye yapılan başvurular ve bölge araştırması neticesinde sağlanmaktadır. Kurban eti alan aileler, genellikle şehid ailelerinden, Karabağ savaşı zamanı Şeki'ye iltica etmiş fakir ailelerden ve zor şartlar altında yaşamını sürdüren muhtaç ailelerden oluşmaktadır.¹⁹³

Kolej, her yıl 4500-5000 civarında aileye kurban eti vererek onların bayram sevinci yaşamalarına katkıda bulunmaktadır. Önceleri kesilen kurbanların tamamı Türkiyeden gelmekteydi. Fakat son yıllarda artık yerli vatandaşlar da bu hayriye işine katkıda bulunmaktadırlar.¹⁹⁴

Görüldüğü üzere Kurbanın topluma önemli faydalarından biri olan ihtiyaç sahiplerinin doyurulması, aynı zamanda bölgede sosyal bir dayanışmaya da vesile olmuştur. Şöyle ki, ekonomik durumu yerinde olan bazı yerli vatandaşlar medrese tarafından yapılan hayriye işinden etkilenererek kendi insanına yardım eli uzatmanın ne kadar mühüm olduğu kanaatine gelmiştir.

¹⁹³ Kurban dağıtımı ile ilgili bk. Ek-17.

¹⁹⁴ Abdurrahman Nuruyev, (Şeki İslam Koleji'nin Müdürü) "Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bu Güne"- konulu görüşme. Bakü: 29.03.2019.

3.1.4. İftar Çadırları

Bilindiği üzere İslam dininde farz olan oruç ibadetinin eda edildiği Ramazan ayı, bütün müslümanlar için büyük bir önem arz etmektedir. Orucun ibadet olmakla birlikte fert ve toplum açısından da bir çok faydaları da vardır. Özellikle câmilerde toplu halde kılınan teravihler, okunan mukabeleler ve toplu halde yapılan iftarlar müslümanlar arasındaki kaynaşmayı daha da güçlendirmektedir. Aynı anda ve aynı mekanda edilen iftarlar, müslümanlar arasında duygu, düşünce ve hissiyat birlikteliğini sağladığından dolayı kardeşlik, beraberlik ve yardımlaşma ruhunu zinde tutmaktadır. Oruçluya iftar vermenin faziletine erişmek için Ramazan ayı içerisinde müslümanlar birbirlerini ferdi ve ailevi olarak iftar sofralarına davet etmektedirler. Bunun yanı sıra çoğu İslam ülkelerinde toplu iftar vermek maksadıyla “İftar Çadırları”nın açılması da artık bir gelenek halini almıştır.

Şeki İslam Koleji de kurulmuş olduğu 1994 yılından bugüne kadar her yıl Ramazan ayı boyunca mescit avlusunda iftar çadırı açmaktadır. Her gün açılan bu iftar çadırında yaklaşık 300 kişi iftar yapmaktadır. Ramazan ayı içerisinde her gün kesintisiz olarak kurulan iftar çadırında toplumun her kuşağından ve kesiminden insanlar iştirak etmektedirler.¹⁹⁵

İftar saatinden yarım saat önce toplanan insanlara câmi görevlisinin dini ve ahlaki konularda vaaz vermesi de iftar faaliyeti yanında insanları dini konularda bilgilendirmek adına bir başka hizmet olarak kayda değer bir durumdur. Yine toplum için önem arz eden milli ve geleneksel bazı özel günlerin (20 Ocak ve Karabağ şehitlerinin yıldönümünün, Şuşa, Hocalı, Kelbecer gibi şehirlerin Ermeniler tarafından işgal edilmesinin yıldönümünün) Ramazan ayına denk gelmesi halinde mescit ve medrese görevlileri tarafından iftar çadırlarında özel program teşkil edilerek sosyal bütünleşmeye hizmet eden konuşmalar yapılmakta, hatta gerektiği zaman ekonomik seferberlik ilan edilerek yardım amaçlı para da toplanmaktadır.

İlk yıllarda iftar çadırlarının teşkili için gereken masraflar, Gençliğe Yardım Fonu ve Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı tarafından karşılanırsa da Kurban faaliyetinde olduğu gibi bu hayır hizmet de, zaman içerisinde yerli halkın gönüllü olarak yaptığı bağışlarla yürümeğe devam etmektedir. Bu da mescit tarafından hayata geçirilen

¹⁹⁵ Kolej tarafından kurulan iftar çadırı için bk. Ek-18.

iftar programlarının toplumun infak ve paylaşma konusunda bilinçlenmesi adına ne kadar büyük bir katkı sağladığının bir kanıtıdır.¹⁹⁶

3.1.5. Taziye Sohbetleri

Bilindiği üzere toplum içerisinde sosyal bütünleşmeğe önem veren İslam dini, müslümanların birbirlerine karşı yerine getirmeli oldukları bir takım görevler, uyulması gereken kurallar tesis etmiştir. Hz. Peygamber, müslümanın müslüman üzerindeki haklarından bahsederken öldüğü zaman cenazesine iştirak etmeği de bu vazifelerden biri saymıştır.¹⁹⁷

Şeki İslam Koleji, bu amaçla her zaman hoca ve öğrencilerinden müteşekkil bir grupta şehir içerisinde ve yakın civardaki cenaze törenlerine iştirak etmektedir. Bu faaliyet kapsamında cenaze evinde Kur’andan sureler okunmakta, taziye sohbetleri yapılmaktadır. Taziye sohbetleri, genellikle cenaze sahiplerini teselli etmekle beraber cenazeye gelen insanları dine davet etmeği de hedeflemektedir.

Kolej öğrencilerinin cenaze namazında iştiraki, burada yetişmekte olan hafızların okuduğu Kur’an ayetleri ve bu ayetlerin hocalar tarafından insanlara izah edilmesi, aynı zamanda okulu toplumla içli-dışlı hale getirerek zor günlerde birlik olmaya hizmet etmektedir. Hatta bazen toplumun fakir kesiminden olan ve cenazesini defnetmekte zorluk çeken muhtaç ailelerin cenaze işlemlerini kolej bizzat kendi üzerine alarak gerekli hizmeti vermektedir ki, bu da sosyal dayanışma ve yardımlaşma adına yapılan hayır faaliyetlerden sadece birisidir.

Kolej hocalarının cenaze merasimlerine iştirakının ve taziye sohbetlerinin topluma sağladığı faydalardan biri de cenaze ile ilgili bazı hürafe ve yanlış adetlerin anlatılarak zamanla ortadan kaldırılması olmuştur. Ortadan kaldırılan bu gibi hürafelerin başında, cenaze namazı esnasında kadınların üst başlarını yırtarak ağlamaları, mevtanın vefatının 52. günü taziye yemeğinin verilmesi gelmektedir.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Abdurrahman Nuruyev, (Şeki İslam Koleji’nin Müdürü) “Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bu Güne”- konulu görüşme. Bakü: 29.03.2019.

¹⁹⁷ “Müslümanın müslüman üzerindeki hakkı altıdır: Karşılaştığın zaman selâm ver, seni dâvet ederse icâbet et, senden nasihat isterse nasihat et, aksırınca Allâh’a hamdederse «yerhamukellâh» de, hastalandığında onu ziyâret et, öldüğü zaman cenazesinin ardından git.” (Müslim, “Selam”, 5)

¹⁹⁸ Abdurrahman Nuruyev, (Şeki İslam Koleji’nin Müdürü) “Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bu Güne”- konulu görüşme. Bakü: 29.03.2019.

3.2. Aliabad Cuma Mescidi ve Aliabad İslam Medresesi

XVII. asırda inşa olunan Aliabad Cuma Mescidi, Azerbaycan'ın kuzey-batı sınırları içerisindeki Zakatala şehrinin en büyük kasabası olan Ailabad kasabasında bulunmaktadır.¹⁹⁹ Sovyetler zamanında depo olarak kullanılan mescit, 1987 yılında yeniden açılarak mescit gibi faaliyete başlamıştır. Aliabad Cuma Mescidi'nin bölgenin dini hayatına en önemli katkısı olarak burada bir Aliabad İslam Medresesi'ni açarak halkın İslami yönde bilgilenmesini sağlaması olmuştur. Şöyle ki, Azerbaycan'ın kuzey-batı bölgesi olan ve farklı milletlerin bir arada yaşadığı Zakatala şehri her zaman Rusya ve Gürcistan devletlerinin dikkatinde olmuş, fırsat buldukça bu toprakları kendi sınırlarına katmak istemişlerdir. Azerbaycan türkü, lezgi, sahur, avar, ingiloy gibi karışık halkların yaşadığı bölgede halklar arasında dini ve milli zeminde çatışma çıkararak birliği bozmaya çalışan güçler, bağımsızlıktan sonra bu konuda bir takım çalışmalar hayata geçirmeyi başarmışlardır. Bilindiği üzere, 70 yıllık Sovyet rejiminin çöküşünden sonra bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'da halk maddi ihtiyaç ve manevi boşluk içerisinde idi. Bundan yararlanarak komşu ülkelerden gelen hristiyan misyonerler, çeşitli vasıtalarla insanları etkilemeye çalışmaktaydılar. Dini açıdan farklılaştırma siyasetini hayata geçirerek iç çatışma çıkarmayı, neticede zayıflayan bölgeyi kolaylıkla kendi sınırlarına katmayı veya kendi otoriteleri altına almayı hedefleyen güçler, ciddi çalışmalar sonucunda halkı hristiyanlaştırma konusunda kısmen başarılı oldular. Bunun sonucunda doksanlı yıllarda Zagatala'da yürütülen misyoner faaliyetleri vasıtasıyla binin üzerinde yerli müslüman Hristiyan Baptist ve Yahova Şahitleri tarikatini seçti.²⁰⁰

Bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan başka bir problem, komşu Dağıstan'dan ve Arap ülkelerinden gelen Vehhabilik tehlikesi idi. İslamı tebliğ adı altında milli birliği, dolayısıyla devletin gücünü sarsmaya çalışan Vehhabilik akımına kapılan gençlerin sayısı her geçen gün artmaktaydı.

¹⁹⁹ Azerbaycan Respublikası Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi, "Azerbaycan'ın Seçilmiş İslam Abideleri", 86

²⁰⁰ Ahundov, "Azerbaycan Respublikasının Milli Tehlikesizlik Stratejisinde Dini Tehlikesizlik Meseleleri", *Devlet ve Din Dergisi*, 3/4 (2007), 98-99; Darçın Memmedov (Aliabad Cuma Mescidinin imamı), "Aliabad İslam Koleji ve faaliyetleri" konulu görüşme, Zagatala şehri, Aliabad Kasabası: 15.04.2019.

Bu durumda Aliabad İslam Medresesi'nin bölgede kurulması ve bölge insanını dini konularda bilgilendirmek amacıyla hayata geçirdiği ilmi faaliyetler radikalizm ve misyonerlik çalışmalarının önünü alma açısından çok etkili olmuştur. Bugün de medrese, bölgede gerçek İslamı anlatmaya, insanları dini açıdan doğru bilgilendirmeğe devam ediyor. Bunun neticesi olarak Aliabad Kasabasında sonradan baptist olanların sayısı azalarak 26' ya kadar düşmüştür.²⁰¹

Medresenin kurulma tarihi 1995 yılında gerçekleşmiştir. Kafkas Müslümanları İdaresi ve Adliye Bakanlığı'nın resmi izni ile faaliyet gösteren medresede 1998 yılına kadar sadece Kur'anı-Kerim dersleri okutulmuştur. 1998 yılında Adliye Bakanlığı tarafından resmi kaydı yenilenerek bir yıllık yatılı kurs olarak faaliyetini devam ettirmiştir. Halktan gelen talep ve bölgede din adamına olan ihtiyaç üzerine 2002 yılında 3 yıllık yatılı sisteme geçen medresede Kur'an-ı Kerim, Siyer, İlmihal, İslam Ahlakı, Akaid, Kelam, Hadis, Tefsir, Dinler Tarihi, İslam Medeniyeti, Tasavvuf, Arapça dil bilgisi, Azerbaycan dili ve Edebiyatı, Azerbaycan tarihi gibi dersler okutulmuştur.²⁰²

15 Mart 2017 tarihinde Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi tarafından kaydı yenilenen medrese, bugün "Aliabad İslam Koleji" olarak faaliyetini sürdürmektedir.²⁰³

İsminden de görüldüğü üzere Aliabad İslam Koleji'nin esas faaliyet alanı eğitimidir. Cuma Mescidi tarafından açılan ve bu gün Kafkas Müslümanları İdaresi tarafından idare olunan koleje Türkiye Cumhuriyetinin Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı ve Gençliğe Yardım Fonu sponsorluk etmektedir.

²⁰¹ Darçın Memmedov (Aliabad Cuma Mescidinin imamı), "Aliabad İslam Koleji ve faaliyetleri" konulu görüşme, Zagatala şehri, Aliabad Kasabası: 15.04.2019.

²⁰² Elsever Samedov, *Azerbaycan'da Din-Devlet Münasebetleri ve Dini Tahsilin Formalaşması* (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü: 2009), 100; Samed Vahabov (Aliabad İslam Kolejinin müdürü), "Aliabad İslam Koleji ve faaliyetleri" konulu görüşme, Zagatala şehri, Aliabad Kasabası: 15.04.2019.

²⁰³ Samed Vahabov (Aliabad İslam Kolejinin müdürü), "Aliabad İslam Koleji ve faaliyetleri" konulu görüşme, Zagatala şehri, Aliabad Kasabası: 15.04.2019. Aliabad İslam Kolejinin bu günkü görünümü için bk. Ek-19, 20.

3.2.1. Eğitim

Dini eğitim yasasının son düzenlemesinden sonra koleje sadece Azerbaycan'da bitirilmesi zorunlu ortaokul sınıfı olan 9. sınıftan veya 10-11. sınıftan öğrenciler alınmaktadır. Öğrenci kabulü, müessesenin eğitim kurulu tarafından iki aşamada hayata geçirilmektedir. İlk aşama yazılı test sınavıdır. Sınav soruları, Azerbaycan dili, tarih, matematik, İngiliz dili, coğrafya, matematiksel mantık ve dini sorulardan müteşekkildir. Birinci aşamada başarılı olan öğrenciler ikinci aşamada mülakata tabi tutulmaktadır. Genel kültür, ahlak ve davranışları test edilen öğrenciler arasından yeterli görülenler kolejde okumaya hak kazanmış oluyorlar.

Kolej, yatılı olarak faaliyet göstermektedir. Yıllık yatılı öğrenci sayısı 90-95 olarak değişmektedir. Kolejin 9, 10 veya 11. sınıf öğrencileri ortaokul eğitimlerini devam ettirmek için sabah kasaba okuluna gitmektedirler. Okuldan dönen öğrencilere haftaiçi her gün öğleden sonra Kur'an-ı Kerim ve din eğitimi verilmektedir. Din eğitimi kapsamında Akaid, Siyer, Hadis, İlmihal, İslam Tarihi, İslam Ahlakı, Peygamberler Tarihi, Dinler Tarihi, Tasavvuf, İslam Medeniyeti, Dini Hitabet ve Arapça Dil Bilgisi dersleri okutulmaktadır.²⁰⁴

Kolejde aynı zamanda akşam saatlerinde özel hocaların yardımı ile üniversite sınavlarına hazırlık dersleri verilmektedir. Hazırlık dersleri öğrenciler tarafından seçmeli olarak alınmaktadır. Hazırlık kapsamında Azerbaycan Dili ve Edebiyatı, Tarih, Coğrafya, Matematik, İngilizce dersleri okutulmaktadır. Her yıl koleji bitiren 15-20 öğrenci sınavlarda başarılı olarak çeşitli üniversitelere kabul olmaktadır. 2013 yılından bugüne kadar Aliabad İslam Kolejinde eğitim alan seksenin üzerinde öğrenci çeşitli üniversiteleri kazanmıştır.

Faaliyete başladığı tarihten bu güne kadar toplam olarak 1000'in üzerinde öğrenci alan kolej, 276 mezun vermiştir. Üç yıllık eğitimini tamamlayan mezunlara Kafkas Müslümanları İdaresi tarafından diploma verilmektedir. Kolejin diplomasını alan mezunlar, üniversite sınavında başarılı olamadıkları takdirde veya okumak için herhangi bir üniversiteye başvuru yapmadıkları takdirde almış

²⁰⁴ Aliabad İslam Kolejinde verilen din dersinden bir örnek için bk. Ek-21.

oldukları kolej diploması ile ülkenin çeşitli bölgelerindeki mescitlerde imam yardımcısı, müezzin ve Kur'an hocası gibi görevlerde çalışmaktadırlar.²⁰⁵

3.2.2. Kurban Faaliyeti

Öncelikle kaydetmek gerekiyor ki, Şeki İslam Koleji gibi Aliabad İslam Kolejine de Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı ve Gençliğe Yardım Fonu sponsorluk etmektedir. Her iki müessesenin sponsoru aynı fon olduğundan Aliabad İslam Koleji tarafından gerçekleştirilen topluma yönelik bir takım hayriye faaliyetleri Şeki Koleji'nin faaliyetleri ile aynıdır. Şeki İslam Kolej'inde olduğu gibi Aliabad İslam Koleji'nde de her yıl geleneksel olarak kurban dağıtım faaliyeti gerçekleştirilmektedir.

Gençliğe Yardım Fonu ve Türkiye'de faaliyet gösteren kardeş vakıf Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı tarafından toplanan kurban hisseleri hesabına Aliabad İslam Koleji'nde kesilen iri baş kurbanların sayısı her yıl ortalama 30-35 arası değişmektedir. Kesilen kurbanların bir kısmı kolejde yatılı okuyan öğrenciler için ayrılmaktadır. Kurban etlerinin geri kalan kısmı Aliabad kasabası sakinlerine ve civar köylerde yaşayan yardıma muhtaç fakir ailelere dağıtılmaktadır.²⁰⁶

Ailelerin tespiti Kurban Bayramından bir kaç ay önce müesseseye yapılan başvurular ve bölge araştırması neticesinde sağlanmaktadır. Kurban etlerinin özellikle şehit ailelerine, fakir ailelere ve yaşamını zor şartlar altında sürdüren muhtaçlara yetiştirilmesine ciddi çaba sarfedilmektedir. Aliabad İslam Koleji, bayram günlerinde ortalama 3000 aileye kurban eti vererek her birinin bayram sevinci yaşamasına vesile olmaktadır.²⁰⁷

Aliabad İslam Koleji tarafından her yıl hayata geçirilen Kurban dağıtım faaliyetini toplum içerisinde birlik, beraberlik ve dayanışma adına verilen önemli bir sosyal hizmet olarak görebiliriz. Fakir ve muhtaç ailelerin bayram sevincine vesile olan bu hayriye işi, aynı zamanda bölge insanına İslam'ın şefkat yüzünü göstererek onların İslam'a yönelmesine vesile olmaktadır. Kasaba Mescidinin

²⁰⁵ Samed Vahabov (Aliabad İslam Kolejinin müdürü), "Aliabad İslam Koleji ve faaliyetleri" konulu görüşme, Zagatala şehri, Aliabad Kasabası: 15.04.2019.

²⁰⁶ Kurban dağıtımını için bk. Ek-22.

²⁰⁷ Darçın Memmedov (Aliabad Cuma Mescidinin imamı), "Aliabad İslam Koleji ve faaliyetleri" konulu görüşme, Zagatala şehri, Aliabad Kasabası: 15.04.2019.

imamı, aynı zamanda Aliabad Medresesi'nin kurucusu olan Darçın Efendi, Kurban faaliyetlerinin sosyal etkileşimini şöyle özetlemektedir:

Sovyetlerin yıkılışından ve ülkemizin bağımsızlığına kavuşmasından sonra eskiden Zakatalanın ingiloylar yaşayan diğer köylerinde olduğu gibi kasabamızda da yabancı uyruklu hristiyan misyonerler faaliyet göstermekteydiler. Bu misyonerler, 70 yıllık ateist rejimin etkisiyle dini bilgidен yoksun olan halkımızı kendi taraflarına çekmek için çeşitli metotlara başvurmaktaydılar. Özellikle muhtaç ailelere gıda ve para yardımı götürerek zaman içerisinde onları hristiyanlaştırmaya çalışıyorlardı. Kasabamızda Aliabad İslam Medresesi'nin kurulmasıyla aynı zamanda bazı yardım faaliyetlerine de başlamış olduk. Bu vesileyle bir çok muhtaç ailelerle tanıştık. İlk yıllarda kurban eti götürdüğümüz bazı ailelerin, yaşamını sürdürmek için ciddi manada maddi sıkıntı içerisinde olduğunu tespit ederek devamlı olarak kendilerine aylık gıda yardımı yapmaya karar verdik. Daha sonralar kendilerinin de itiraf ettikleri gibi müslüman kardeşlerinden gördükleri yardımlarla misyonerlerin tuzağına düşmekten kurtulmuş oldular. Hatta bu gibi bazı aileler bizi daha yakından tanıdıkça çocuklarını medresemize vererek İslamı öğrenmelerini sağladılar.²⁰⁸

Buradan görmekteyiz ki, Aliabad İslam Medresesinin yıllardır Kurban Bayramında hayata geçirdiği kurban eti dağıtım faaliyeti, fakir aileleri sadece etle temin etmemiş, aynı zamanda toplumun İslam çatısı altında birlik olmasına, insanların birbirlerine daha sıkı bağlanmasına, kasaba halkının milli-manevi değerlerine sımsıkı tutunmasına da hizmet etmiştir.

3.2.3. İftar Sofraları

Ramazan ayında oruç tutmak farz olduğu gibi bu ayda işlenen bazı hayır ameller, müslümanların büyük faziletler kazanmasına bir vesiledir. Fert ve toplum açısından bir çok faydası olan orucun topluma önemli katkılarından biri de iftardır. İslam dünyasında bu ay içerisinde toplu iftarlar verilerek müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliğin daha da güçlenmesine zemin hazırlanmış olmaktadır. Aynı niyetle bir araya gelen, aynı duygularla iftar eden müslümanlar arasında İslam kardeşliğinin daha da güçlendiği kesindir. Aliabad Merkez Mescidi de müslümanları bir araya getirme ve toplu dayanışma ruhunu yaşatma adına bünyesinde faaliyet gösteren Aliabad İslam Koleji'nin imkanlarından yararlanarak her yıl büyük iftar sofraları açmaktadır.²⁰⁹

Kolejin sosyal hizmetlerinden biri olan halka iftar sofrası açma faaliyeti, Ramazan ayı boyunca her gün hayata geçirilmektedir. Düzenlenen iftar programları

²⁰⁸ Darçın Memmedov (Aliabad Cuma Mescidinin imamı), "Aliabad İslam Koleji ve faaliyetleri" konulu görüşme, Zagatala şehri, Aliabad Kasabası: 15.04.2019.

²⁰⁹ Aliabad İslam Kolejinde iftar fotoğrafı için bk. Ek-23, 24.

sayesinde her gün öğrencilerle birlikte 150-200 kişi iftar edebilmektedir. Her bir Aliabad Kasabası sakini veya kasabada misafir olan herkes bu iftarlarda iştirak edebilir. Buna ilaveten kolej’de düzenlenen iftarla ilgili bir başka program şöyledir. Ramazan ayının bazı günlerinde, özellikle Kadir gecesinin olma ihtimali bulunan son on gününde özel davetiyelerle şehid aileleri, kolej öğrencilerinin okuduğu okul öğretmenleri, kasabada veya yakın civarda yaşayan öğrenci velileri, okula çeşitli yollarla yardımı dokunan insanlar iftara davet edilmektedirler. Birlikte yapılan iftarlar, insanlar arasında kaynaşmaya ve birbirini daha yakından tanımaya neden olmaktadır. Aynı zamanda toplumun farklı kesiminden insanların bir araya gelişini fırsat bilerek kolej öğretmenleri tarafından iftar öncesinde veya sonrasında dini sohbetler edilmektedir. Yapılan sohbetlerle insanların genel dini konularda bilgilenmesi hedeflenmektedir.²¹⁰

Özellikle insanların iftar sofralarına davet edilmesi, aynı zamanda insanların kasabada faaliyet gösteren İslam Kolejine saygısını artırmakta ve burada yapılan hayır işler için yardım seferberliğinin de esasını oluşturmaktadır. Bu konuda kolej müdürü Samed Vahabov şöyle söylemektedir:

Ramazana ayı boyunca zaten yatılı öğrencilerimizden dolayı yüz civarında kişiye iftar vermekteyiz. Hz. Peygamberin bir müslümana iftar vermenin faziletine dair hadislerinden ve “Ey Ebu Zerr! Çorba pişirdiğin zaman suyunu çok koy ve komşularına da dağıt”²¹¹ hadisinden etkilenecek Ramazan ayı içerisinde öğrencilerimiz için hazırladığımız iftar yemeğini artırarak kasaba halkıyla paylaşmak kararına geldik. İftar sofraları, esasen Gençliğe Yardım Fonu’nun sponsorluğu ile açılmaktadır. Fakat defalarca şahit olduğumuz bir husus var. Bazen iftar programlarımıza davet ettiğimiz kişiler arasında maddi durumu iyi olan insanlar, ortamdan etkilenecek bu hayriye işine katkıda bulunmak istediklerini bildirmektedirler. Böylece bir veya bir kaç günlük iftar masraflarını bizzat kendileri karşılamaktadırlar. Hatta bazıları yapılan bu hayriye işine gönül vererek her Ramazanda bize gelerek bu sene de iftar vermek istediklerini bildirmektedirler.²¹²

Görüldüğü üzere hayır bir işte öncü olmak ve insanlarla paylaşmada bulunmak, o hayırın artarak toplumda yayılmasına vesile olmaktadır.

²¹⁰ Darçın Memmedov (Aliabad Cuma Mescidinin imamı), “Aliabad İslam Koleji ve faaliyetleri” konulu görüşme, Zagatala şehri, Aliabad Kasabası: 15.04.2019.

²¹¹ *Müslim*, “Birr”, 142

²¹² Samed Vahabov, (Aliabad İslam Kolejinin müdürü), “Aliabad İslam Koleji ve faaliyetleri” konulu görüşme, Zagatala şehri, Aliabad Kasabası: 15.04.2019.

3.3. Hosrov Mescidi ve Hosrov İslam Medresesi

Hosrov Mescidi, Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra Ağdaş şehrine bağlı Hosrov köyünde inşa edilmiş yeni mescitlerden biridir. Mescidin inşası, 1992 yılında köyde bulunan ve bölgede Hacı Bulut baba adıyla meşhur ziyaretgâha getirilen sadakalar hesabına başlamış, fakat o zamanki köy yetkilileri ve halktan gelen talepler üzerine Gençliğe Yardım Fonu tarafından tamamlanmıştır. Fon, aynı zamanda burada İslami bir medresede yaparak Kafkas Müslümanları İdaresi'nin hizmetine vermiştir.²¹³

Dolayısıyla Azerbaycan'da bağımsızlıktan sonra yaptığı dini eğitim faaliyetine göre toplumun dini kültürüne ve İslami yönden bilgilenmesine ciddi katkıları olan müesseselerden biri de Hosrov İslam Medresesi olmuştur. Hosrov İslam Medresesi 1994 yılında faaliyete başlamıştır. Kafkas Müslümanları İdaresine bağlı faaliyet gösteren müessesede 15 yıl yatılı dini eğitim verilmiştir.²¹⁴

2007 senesine kadar faaliyet gösteren medrese binası ve binayı tamamlayıcı yapılar Gençliğe Yardım Fonu tarafından inşa edilmiştir. Medrese, mescitle beraber modern külliye tarzında inşa edilmiştir.²¹⁵ Yatılı öğrencilerin kalması için yatakhane binası ve özel eğitim binası ile eğitim-öğretim için her türlü imkânları sunan medresede 2007 yılına kadar yüksek dini eğitim verilmiştir.

Müessesenin öğretmen kadrosu ilk yıllarda Türkiye'den gelen öğretmenlerden oluşmaktaydı. Zamanla Azerbaycan'da dini sahada öğretim verebilecek kadronun yetişmesiyle Türkiye'den gelen öğretmenlerin yerini Azerbaycan uyruklu vatandaşlar almıştır. Bu süreçte zaten öğretim verecek yerli elemanların birçoğu Hosrov İslam Medresesi'nin mezunları arasından seçilmiştir. Hosrov İslam Medresesi'ne ortaokul ve liseden mezun olanlar alınmaktaydı.²¹⁶

Medresenin eğitim programı, Türkiye İmam-Hatip eğitim programlarıyla hemen hemen aynı olmuştur. Müessese'de Kur'an-ı Kerim, İslam Ahlakı, Siyer, Tefsir, Hadis, Dinler Tarihi, İslam Medeniyeti, Arapça, Fıkıh, Dini Hitabet, Peygamberler Tarihi, Tasavvuf, Akaid, Kelam gibi ilimler okutulmuş, özel olarak

²¹³ Röşen Osmanov (Hosrov Mescidinin imamı), “Hosrov Mescidi ve Medrese faaliyetleri” konulu görüşme, Ağdaş şehri, Hosrov Köyü: 06.08.2019.

²¹⁴ Rafik Aliyev (Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi eski başkanı), Dini Eğitim Hakkında Mülakat, “525-ci Gazete”, 16 Ağustos 2003, 3.

²¹⁵ Hosrov Mescidi ve Hosrov İslam Medresesi için bk. Ek-25, 26.

²¹⁶ Samedov, *Azerbaycan'da Din-Devlet Münasebetleri ve Dini Tahsilin Formalaşması*, 99-100.

Mesleki Uygulama ve Din Eğitimi dersleri verilmiştir. Dini derslerle birlikte Azerbaycan tarihi, Azerbaycan dili, Azerbaycan edebiyatı, İngilizce gibi dünyevi dersler de okutulmuştur. Eğitim programı ve ders müfredatı, Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesinin müfettişliğinden onay almıştır. Medresede ders saatleri verimlilik bakımından değerlendirilerek 45 dakika olmak üzere ayarlanmıştır. 2005 yılına kadar medresede öğretim gören öğrenci sayısı her yıl 150-180 civarında olmuş; 2005 yılından sonra bu sayı 50-60 öğrenci ile sınırlandırılmıştır.²¹⁷

Medrese ve mescidin modern külliye tarzında inşa edilmesi, burada dini eğitim alan öğrencilerin imamlık, müezzinlik ve hitabet gibi câmide yapılan görevleri pratik olarak yapmalarına imkân sağlamıştır. Şöyle ki, 3 yıllık eğitim alan öğrenciler, 2. sınıftan itibaren sırasıyla günlük namazları kıldırması ve iç müezzinlik görevini icra etmişler. Sesi ve okuyuşu müsait olan öğrenciler tespit edilerek günlük ezan okuma görevini sırasıyla yerine getirmişler. Cuma günleri mescitte verilen Cuma hutbesi ve vaazı da hocalar tarafından yeterli görülen öğrenciler tarafından verilmiştir.²¹⁸

Hosrov İslam Medresesinden mezun olan öğrencilere Kafkas Müslümanları İdaresi tarafından diplomalar verilmiştir. Bu müesseseden mezun olan öğrenciler özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında ülkedeki din görevlisi açığını doldurmaktaydı. Bugün de Azerbaycan'ın birçok câmi ve mescidinde, Kafkas Müslümanları İdaresi'nin bazı birimlerinde Hosrov İslam Medresesi'nin mezunları çeşitli görevler almaktadırlar.²¹⁹

3.4. Şebnem (Kızlar) İslam Koleji

Kafkas Müslümanları İdaresi tarafından tesis olunan Şebnem (Kızlar) İslam Koleji, 3 Haziran 2003 yılında Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi tarafından dini eğitim veren müessese olarak devlet kaydına alınmıştır.²²⁰

Beş katlı binası, bahçesinde 1 kantini, personel kreşi ve dış idare binası olan Şebnem İslam Koleji, Azerbaycan'da kızlara yönelik dini eğitim veren ilk ve tek

²¹⁷ Samedov, *Azerbaycan'da Din-Devlet Münasebetleri ve Dini Tahsilin Formalaşması*, 100.

²¹⁸ Röşen Osmanov (Hosrov Mescidinin imamı), “Hosrov Mescidi ve Medrese faaliyetleri” konulu görüşme, Ağdaş şehri, Hosrov Köyü: 06.08.2019.

²¹⁹ Samedov, *Azerbaycan'da Din-Devlet Münasebetleri ve Dini Tahsilin Formalaşması*, 100.

²²⁰ İsmayilov, *Azerbaycan'da Dini Mesele*, 107.

yatılı müessesedir.²²¹ Kolejin yönetimi, Kafkas Müslümanları İdaresi tarafından hayata geçirilmektedir. Burada kolejin faaliyet alanını eğitim ve sosyal kültürel faaliyetler bazında ele almaya çalışacağız.

3.4.1. Eğitim Faaliyetleri

Resmi eğitim süresi 4 yıl olan kolejde kız öğrencilerin evlilik vs. nedenlerle bu kadar süre kalamamaları sebebiyle şu an okul, eğitim süresini 2 yıla düşürmüştür. Eğitim süresinde Kur'an-ı Kerim, Hadis, Fıkıh, Siyer, Akaid, İslam Tarihi, Peygamberler Tarihi, Dinler Tarihi, Tefsir, İslam Ahlakı, Din Kültürü, İslam Medeniyeti, Arapça Dil Bilgisi dersleri okutulmaktadır. Dini derslerle beraber öğrencilere Azerbaycan Dili ve Edebiyatı, Azerbaycan Tarihi gibi dünyevi dersler de verilmektedir. Eğitim müessesesi kızlara yönelik olduğundan burada aynı zamanda aşçılık, dikiş ve el becerileri gibi pratik dersler de verilmektedir.²²²

Koleje öğrenci kabulü için Azerbaycan'da zorunlu ortaokul sınıfı olan 9. sınıfı veya tam ortaokulu – 11. sınıfı bitirme şartı var. Her yıl Mayıs ayında Azerbaycan'ın farklı bölgelerinden eğitim için koleje başvuru yapan adaylar kabul sınavına tabi tutularak öğrenci seçimi yapılmaktadır. Yatılı olarak faaliyet gösteren kolejde öğrenci kapasitesi 250'dir. Eğitim alan öğrencilerin sayısı 200 civarındadır. Mesela; 2018-2019 eğitim-öğretim yılına 217 öğrenci ile başlanmıştır. Okul, 2005-2019 yılları arasında 38'i hafız olmakla toplam 1003 öğrenci mezun etmiştir.

Şebnem İslam Kolejinden mezun olan kızlar, Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde kreş, yurt ve yaygın eğitim müesseselerinde görev yapmaktadırlar. Çeşitli yıllarda mezun olan öğrencilerin 17'si şu an kolejde hocalık yapmaktadır. Her yıl mezun olan öğrenciler arasından ders ve ahlak düzeyi yüksek olanlar seçilerek eğitimini devam ettirmek, ilmi seviyesini artırmak amacıyla Türkiye'deki Kur'an Kurslarına gönderilmektedirler.²²³

Şebnem Koleji'nin Azerbaycan'ın dini eğitim hayatında gerçekleştirdiği önemli faaliyetlerden biri de burada âmâlara yönelik özel eğitim vermesidir. 14 kişiden oluşan âmâlar sınıfında Kur'an-ı Kerim, Fıkıh, Siyer, Akaid, Peygamberler

²²¹ Şebnem İslam Koleji binası için bk. Ek-27

²²² Şebnem İslam Koleji'nde dikiş dersi için bk. Ek-28.

²²³ Gülnare Heşimova (Şebnem İslam Kolejinin müdürü), "Şebnem İslam Koleji" konulu görüşme, Bakü şehri: 01.09.2019.

Tarihi, Tefsir, İlahi okuma ve Psikolojik Rehberlik dersi verilmektedir. Kolejde Kur'an-ı Kerim, Braille alfabesiyle basılı Kur'an Elifbası ve Kur'an-ı Kerim cüzlerinden tedris edilmektedir. İlk yıllarda Azerbaycan'da Kur'an-ı Kerimi Braille alfabesiyle okuyacak ve öğretecek hocalar olmadığından dini eğitim almak isteyen âmâları Türkiye'ye göndererek oradaki kurslarda okumalarına destek sağlanmıştır. Hazırda ise kolejin Kur'an-ı Kerim hocası, daha önce Şebnem Kolejinde eğitim almış, kendisi de âmâ olan Lale Beşirova isimli hocahanımdır.

Kurum, görme engelli tüm öğrencilerine yatılı imkânlar sunmasına rağmen velileri engelli çocuklarını yanlarından ayırmak istemediklerinden yatılı kalmalarına izin vermemektedirler. Bu sebeple yıl içerisinde yatılı âmâ öğrenci sayısı 1-3 kişiyle sınırlı kalmaktadır. Diğer âmâ öğrencilerin kursa gidiş-gelişi koleje ait servis aracılığıyla sağlanmaktadır.²²⁴

Şebnem İslam Koleji'nin hayata geçirmekte olduğu eğitim faaliyetlerini incelediğimiz zaman, özellikle ülkede yaşayan kızların bilgilenmesine büyük katkılar sağladığını görmekteyiz. Kızların milli-manevi konularda bilinçlenmesini ve dini konularda bilgilenmesini hedefleyen kolej, aynı zamanda onların dünyevi konularda da yeteri kadar bilgi sahibi olmalarına özen göstermektedir. Bir toplumda kızların eğitim görmesi aynı zamanda gelecek nesillerin bilinçli bir şekilde yetişmesini temin etmektedir. Çünkü toplumda cehalete karşı verilen mücadelede eğitilmiş annelerin rolü büyük önem arz etmektedir. Eğitim görmüş bir kız, aynı zamanda iyi bir anne ve iyi bir eştir. Bu manada Şebnem İslam Koleji, verdiği eğitim faaliyetleri ile öncelikle Azerbaycan toplumuna sağlam fertler yetiştirmektedir.

Dikkat çeken bir diğer husus, kolejde görme engelli vatandaşların da eğitim ala bilmesi için gerekli imkanların sağlanmış olmasıdır. Görme engelli vatandaşları Kur'anla ve İslami eğitimle buluşturan okul, aynı zamanda onların hayata tutunmaları için umut olmaktadır. Bugün bir çok toplumlarda engelli insanların en önemli sorunlarından birisi kendilerini toplumdan dışlanmış olarak görmeleri ve dolayısıyla karamsar hayat sürmeleridir. Okul, engelli vatandaşları bir araya getirerek onlara eğitim vermekle aynı zamanda kendilerini toplumun bir parçası

²²⁴ “Şebnem Kızlar Kolejinden Röpörtaj”, Erişim: 01.09.2019. <https://report.az/din/sebnem-qizlari-slam-kollecinden-reportaj/>; Gülnare Heşimova (Şebnem İslam Kolejinin müdürü), “Şebnem İslam Koleji” konulu görüşme, Bakü şehri: 01.09.2019.

olarak hissetmelerini sağlamaktadır. Yine onları Kur'anın hakikatlerinden haberdar ederek bu hayatın bir imtihan olduğunu, dolayısıyla yaşanan mahrumiyetlere sabırla karşılık vermenin gerekliliğini telkin etmektedir. Bu konuda Şebnem İslam Koleji'nin desteği ile ilk yıllarda Türkiye'ye gönderilerek Kur'an eğitimi alan Ayna Celilovanın "İrfan" dergisine söylediklerini aynen aktarmak istiyoruz:

Kur'anı öğrendikten sonra hayatımda büyük değişiklikler oldu. Her şeyden önce sabırlı olmayı öğrendim. Önceleri gözlerim görmediği için her ne kadar isyan etmesem de zaman zaman umutsuzluğa kapılıyordum. Kendi kendime neden böyle olduğumu, başkaları gibi göremediğimi soruyordum. Kur'an-ı Kerimi okuduktan ve öğrendikten sonra çok rahatladım. Anladım ki, bu dünya geçicidir, benim için görsem de görmesem de hiç bir farkı yok artık. Buraya imtihan için geldik ve her birimizin imtihanı farklıdır. Her gün severek Kur'an-ı Kerimi okuyorum.²²⁵

Buradan da görmekteyiz ki, Şebnem Kolejinin âmâları Kur'anla buluşturması, burada onlara yönelik hayata geçirilen eğitim faaliyetleri hayatlarında yeni bir sayfa açmakta, topluma entegre olmalarına zemin oluşturmaktadır.

3.4.2. Sosyal ve Kültürel Faaliyetler

Şebnem İslam Koleji, eğitim faaliyetlerinin yanında halka yönelik bir sıra sosyal ve kültürel faaliyetler de gerçekleştirmektedir. Kurumun hayata geçirdiği sosyal faaliyetlerin başında özel dini gün ve gecelerde halka yönelik sohbet meclisleri gelmektedir. Kolej, özellikle İslam kültüründe üç aylar olarak özel yeri olan Recep Şaban ve Ramazan ayı içerisinde kutlanmakta olan Reğaip, Miraç, Berat ve Kadir Gecelerinde, ayrıca Hz. Peygamberin mevlid gününde sohbet ve mevlid meclisleri teşkil ederek toplumun farklı kesimlerinden bayanları bir araya getirmektedir. Bu gibi özel programların sonunda misafirlere mevlid aşısı, kandil şerbeti ikram edilmekte, dini içerikli kitaplar hediye edilmektedir. Yine kolej tarafından Ramazan ayı boyunca her gün iftar sofraları açılmaktadır. Bu iftar sofralarında toplumun her kesiminden en az iki yüz kişi iftar etmektedir.²²⁶

Kolejin özellikle toplum içerisindeki dindar hanımlara yönelik hayata geçirdiği faaliyetlerden biri de genç kızların kına gecelerinin ve düğünlerinin

²²⁵ Ayna Celilova ile röportaj, *İrfan dergisi*, no. 91 (2014), 18.

²²⁶ Şebnem İslam Kolejinde iftar hazırlıkları için bk. Ek-29.

burada geçirilmesidir. Şebnem kolejinde kına ve düğün programları İslami geleneğe uygun şekilde gerçekleştirilmektedir. Düğün programlarında öğrenciler, Kur'an-ı Kerimden ayetler tilavet etmekte, kolejin ilahi grubu ilahiler okumakta, kursun hocaları dini içerikli sohbetler yapmaktadırlar. İslami kurallara ve geleneksel adetlere uygun olarak geçirilen kına ve düğün merasimlerinde misafirlere masa açılarak ikramlar edilmektedir. Düğün ziyafeti için gereken masrafları karşılamakta zorluk çeken düşük gelirli ailelerin bu giderlerini Şebnem İslam Koleji, kendi hayriye bütçesinden karşılamaktadır. Şimdiye kadar ihtiyaç sahibi birkaç ailenin düğünü tamamen kolej tarafından yapılmıştır.²²⁷

Şebnem İslam Kolejinin sosyal ve kültürel faaliyetlerine bir başka misal olarak öğretmenlerin rehberliğinde öğrenciler tarafından hazırlanan tiyatro oyunlarını verebiliriz. Bugüne kadar Asr-ı Saadet dönemine ait bazı tarihi olaylar – hicret, Hz. Ömer'in müslüman oluşu, Veda Haccı vs. gibi mühim hadiseler tiyatrolaştırılarak sahneye çıkarılmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan'ın ve tüm İslam dünyasının ortak değeri olan Nizami Gencevi, Füzuli, Mevlana ve Yunus Emre gibi bazı önemli şahsiyetlerin hayatı da okul öğrencileri tarafından sahnelenmiştir. Tiyatro gösterilerine okulda eğitim alan öğrencilerle beraber dışarıdan davet olunan misafirler de katılmaktadırlar. Okul tarafından hazırlanan ve büyüklere yönelik bu tür tiyatroların yanı sıra ilkokul öğrencilerine hitap eden özel sahneler de hazırlanmaktadır. Kolejde el becerileri dersi gören öğrenciler, Peygamberlerin hayatına dair bazı olayları ve yaşanan gerçekleri yaptıkları maketlerle müşahhas hale getirerek küçük yaşlı çocukların hayâl dünyasına hitap etmekte ve dini-manevi gerçekleri anlamalarını kolaylaştırmaktadırlar.²²⁸

3.5. Gabele Cuma Mescidi

Gabele Cuma Mescidi, Azerbaycan'ın kuzey bölgesi olan Gabele şehrinin merkezinde yerleşmektedir. Mescidin inşasına 1896 yılında başlanmış, 1906 yılında tamamlanmıştır. Sovyetler zamanında kapatılan mescit, önce depo, daha sonra sinema solunu, kulüp, toplanma ve mahkeme salonu olarak kullanılmıştır. En

²²⁷ Şebnem İslam Kolejinde düğün hazırlıkları için bk. Ek-30.

²²⁸ Gülnare Heşimova (Şebnem İslam Kolejinin müdürü), “Şebnem İslam Koleji” konulu görüşme, Bakü şehri: 01.09.2019. Kolej öğrencileri tarafından yapılan maket örnekleri için bk. Ek-31, 32.

son müze olarak faaliyet gösteren mescit, 2005 yılında restore edilerek resmi şekilde yeniden Cuma Mescidi olarak faaliyete başlamıştır.²²⁹

Gabele Cuma Mescidi, burada yapılan dini, sosyal ve kültürel faaliyetlerden dolayı aynı zamanda tüm bölgenin dini merkezi olarak faaliyet göstermektedir. Bu manada mescidin faaliyetlerini 3 başlıkta inceleye biliriz: İmamlara yönelik faaliyetler, Cemaate yönelik faaliyetler, Çocuklara yönelik faaliyetler.

3.5.1. İmamlara Yönelik Faaliyetler

Şehir merkezinde yerleşen Gabele Cuma Mescidi, aynı zamanda bulunduğu konumdan dolayı bir çok köy mescidinin de gönüllü olarak bağlı olduğu merkez gibi faaliyet göstermektedir. Farklı mescitlerde faaliyet gösteren 25-30 civarında imamla birlikte burada birçok programlar hayata geçirilmektedir. Bu kapsamda Gabele Cuma Mescidi tarafından haftalık sohbet programları teşkil olunmaktadır. İmamlar, her haftanın Çarşamba günü merkez mescitte bir araya gelerek bu sohbetlerde iştirak etmektedirler. On yılı aşkın bir süreden beri din görevlilerini ortak fikir ve konularda bir araya getirmeye hizmet eden bu sohbetler, Gabele bölgesinde çalışan imamları aynı zamanda bir aile gibi birleştirmektedir.

Mescidin hayata geçirdiği bir başka aktivite hafta içerisinde bir araya gelen imamlar için aylık seminerlerin teşkil olunmasıdır. İmamların ilmi ve irfani yönden yetişmesini hedefleyen bu seminerlere ülkenin tanınmış ilahiyatçıları, ilim erbabı, dini sahada faaliyet gösteren önder isimler davet edilmektedirler. Bu seminerlerde daha çok güncel dini meseleler, İslam dünyasının ortak değerleri sayılan dahilerin hayat ve eserleri, ülkede yaygın olan bazı İslam dışı akımlarla mücadele metotları uzmanlar tarafından işlenmektedir. Bununla birlikte imamlara hitabet, güzel konuşma, insanları etkileme sanatı gibi bir takım kişisel gelişim seminerleri de verilmektedir.

Gabele Cuma Mescidinin bölgede çalışan imamlara yönelik faaliyetlerinden birisi de kültür turlarıdır. Azerbaycan'ın tarihini, medeniyet ve kültürünü daha yakından tanımaya hizmet eden bu turlar, en az senede iki defa teşkil olunmaktadır. Bugüne kadar mescit tarafından gerçekleştirilen kültür turları kapsamında

²²⁹ Azerbaycan Respublikası Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi, *Azerbaycan'ın Seçilmiş İslam Abideleri*, 128.

Azerbaycan'ın kadim medeniyet şehirlerinden olan Bakü, Şeki, Şamahı, Quba şehri ve Lahıç kasabası gibi zengin tarihi mirasa sahip mekanları ziyaret edilmiştir.²³⁰ Mevzubahis kültür turlarının sonuncusu 3 Eylül 2019 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bizzat benim rehberlik ettiğim ve 28 kişinin iştirak ettiği bu gezide başkent Bakünün surlar içerisinde yer alan tarihi “İçeri Şehir” kısmı gezilerek detaylı bilgiler verilmiştir.

İmamların din bilgisini ve genel kültürünü geliştirmek maksadıyla uygulanan programlardan bir diğeri ise “kitap okuma” projesidir. Proje kapsamında ortak istişare neticesinde bir kitap belirlenerek tüm imamlar tarafından belli bir süre içerisinde okunmaktadır. Okumalar bittikten sonra bir araya gelen imamlar tarafından kitap değerlendirmesi yapılmaktadır. Herkes aldığı notlarla bu değerlendirmede iştirak etmektedir. Bazen meşhur kitapların değerlendirmesi, kitabın temas ettiği konunun uzmanlarının da davet edilmesi ile seminer veya soru-cevap şeklinde geçirilmektedir. “Kitap Okuma” kapsamında yıllık okunan kitap sayısı 8-10 civarındadır.²³¹

Kaydetmek gerekir ki, imamlara yönelik hayata geçirilen bu gibi faaliyetler öncelikle bölge imamları arasında birlik ve beraberlik ruhunu güçlendirmektedir. Devamlı olarak bir araya gelen meslektaşlar zamanla kendi aralarında kaynaşmakta, toplum içerisinde karşılaştıkları problemlerin çözümü için birbirlerine destek olmaktadır. Aynı zamanda mescitte gerçekleştirilen sohbet, seminer ve kitap okuma gibi bir takım faaliyetler, aynı zamanda düzenlenen kültür turları imamların genel kültürüne ve sürekli olarak kendilerini yenilemelerine katkı sağlamakta, kişisel olarak gelişimlerine destek vermektedir.

3.5.2. Cemaate Yönelik Faaliyetler

Gabele Cuma Mescidi, toplumun dini, sosyal ve kültürel hayatına katkıda bulunmak amacıyla cemaate yönelik bir sıra faaliyetler hayata geçirmektedir. Bu kapsamda câmi cemaatinin dini sahada bilgi sahibi olması için hergün akşam namazından sonra topluma yönelik fıkıh, hadis, akaid ve siyer dersleri

²³⁰ Taleh Şirinov, (Gabele Cuma Mescidinin imam yardımcısı), “Gabele Cuma Mescidi” konulu görüşme, Bakü şehri: 28.08.2019.

²³¹ Hezi Aslanov, (Gabele Cuma Mescidinin imam yardımcısı), “Gabele Cuma Mescidi” konulu görüşme, Bakü şehri: 28.08.2019.

verilmektedir. Cuma vaazına ilaveten hafta içerisinde sohbet meclisleri teşkil edilmekte ve bu sohbetlerde özellikle İslam ahlakına dair konular, amellerin faziletinden bahseden İslami kitaplar okunmaktadır. Özellikle burada Gabele Cuma Mescidinin temas etmek istediğimiz faaliyetlerinden birisi de insanları sabah namazını cemaatle kılmaya teşvik eden “Sabah Namazı Diriliştir” projesidir. Bu proje kapsamında her haftanın Pazar günü sabah namazını kılmak için insanların câmide toplanmasına yönelik teşvikler edilmekte ve toplanan cemaatle bir takım aktiviteler gerçekleştirilmektedir. Şöyle ki, Pazar günleri sabah namazından sonra cemaat için teşkil edilen ikram sofrasında tatlı ve çay eşliğinde hasbihal edilmektedir. Aynı zamanda bu kişilerle birlikte iki haftada bir hatim indirilmekte ve Pazar sabahları toplu dualarla geçmişlerin ruhuna hibe edilmektedir. Pazar günleri sabah namazı için devamlı olarak mescide gelenlerin sayısı 40-50 civarındadır. Artık bir grup oluşturan bu kişiler aynı zamanda birbirleriyle kaynaşmakta ve gerektiğinde etrafında birleşecekleri ortak misyon ve değer yüklenmektedirler. İnsanları ibadet konusunda bir araya getirmek için hayata geçirilen böyle bir faaliyetin cemaat üzerindeki etkilerini proje yöneticisi ve imam yardımcısı Hezi Aslanov şöyle özetlemektedir:

Genellikle insanımızın sabah namazlarına gelme konusunda üşengeçlik gösterdiğini dikkate alarak en azından sadece Pazar sabahları mescide gelmelerini sağlamak suretiyle sabah namazlarında câmi saflarını doldurmayı hedefledik. İsteddiğimiz neticeyi aldık diyebiliriz. Çünkü artık sadece Pazar günleri sabah namazı için câmiye gelenlerin büyük çoğunluğu her gün sabah namazlarını mescidimizde cemaatle kılmaktadırlar. Bunun yanı sıra zamanla hiç beklemediğimiz iyi neticelere şahit olduk. Mesela, Pazar sabahları mescitte bir araya gelen insanlar birbirleriyle o kadar kaynaştılar ki, içlerinden birinin herhangi bir sorunu olduğunda ona yardım etmek için herkes seferber olmaktadır. Kendi aralarında işsiz olanlara iş bulmakta, hastası olanlara destek olmakta, düğün yapanlara yardım etmektedirler. Artık topluma yönelik bir takım hayriye faaliyetleri de gerçekleştirmektedirler. Her ay kendi aralarında belirli bir miktarda para biriktirerek muhtaç ailelere gıda ve elbise yardımı etmektedirler. Her ay yetimler evini ve hastaneleri ziyaret ederek bu gibi mekanlarda iskan eden veya tedavi alan muhtaçlara destek olmaya çalışmaktadırlar.²³²

Buradan da görmekteyiz ki, esas hedefi cemaati sabah namazına alıştırmaktan ibaret olan ve mescit tarafından atılan böyle bir adım, zamanla hem mescide gelen dindarları birbirine daha da yaklaştırmış hem de, onların toplum için hayır işler yapmasına vesile olmuştur.

²³² Hezi Aslanov, (Gabele Cuma Mescidinin imam yardımcısı), “Gabele Cuma Mescidi” konulu görüşme, Bakü şehri: 28.08.2019.

3.5.3. Çocuklara Yönelik Faaliyetler

Mescidin çocuklara yönelik yaptığı faaliyetlerin başında Kur'an eğitimi ve dini bilgilerin öğretilmesi gelmektedir. Mescit tarafından verilen dini eğitim, özel yaz kursu ve yıl içerisinde devam eden genel kurs şeklinde değerlendirilebilir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Kur'an-ı Kerimi öğrenmek maksadıyla yıl içerisinde devamlı olarak mescide gelen çocukların sayısı 25-30 civarındadır. Mescitte ders vermek için iki Kur'an hocası çalışmaktadır. Okul saati sabah olanlara mescitte öğleden sonra ders verilmektedir. Okula öğle saatinde giden öğrenciler ise mescide sabah saatlerinde gelmektedirler. Mescitte din dersleri birer saat olmak kaydıyla hafta içi iki defayla sınırlıdır. Esasen Kur'an-ı Kerim ve 32 farz kapsamında temel dini bilgiler öğretilmektedir.

Özel Yaz Kursları, okulların tatile girmesiyle birlikte başlamaktadır. 7-15 yaş arası çocuklara yönelik olan yaz kursu, iki ay devam etmektedir. Her sene yaz kursuna gelen öğrenci sayısı ortalama 80-90 civarında değişmektedir. İki aylık kurs süresinde haftaiçi hergün öğleye kadar eğitim verilmektedir. Kursta çocuklara Elifba, Kur'an-ı Kerim, temel dini bilgiler, siyer okutulmakta ve değerler eğitimi verilmektedir. Kursun sonunda çocuklara öğretilen bilgileri test etmek amaçlı bilgi yarışması geçirilmektedir. Bilgi yarışmasında ilk üç yeri kazanan çocuklara bisiklet ve çep telefonu gibi ödüller verilmekte, yer tutamayan öğrencilere ise yaşlarına uygun küçük hediyeler verilmektedir. Aynı zamanda kursu tamamlayan çocuklarla birlikte piknik yapılmaktadır.²³³

²³³ Taleh Şirinov, (Gabele Cuma Mescidinin imam yardımcısı), "Gabele Cuma Mescidi" konulu görüşme, Bakü şehri: 28.08.2019.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Tarihe baktığımız zaman İslam'la tanıştıktan sonra Azerbaycan'ın her tarafında mescitlerin var olduğunu görmek mümkündür. Arkeolojik kazılar ve ilmi araştırmalar bu gerçeği kanıtlamaktadır. Yapılışının başlıca amacı ibadet olmakla birlikte özellikle ilim ve irfan merkezi olarak faaliyet gösteren mescitlerin varlığı, bir zamanlar Azerbaycan'ın İslam medeniyetine sağladığı büyük katkılardan haber vermektedir. Asırlardan beri çoğunlukla müslümanların yaşadığı bu topraklar, stratejik bakımdan önem arzettiği için sık sık istilalara maruz kalmıştır. Bu coğrafyada bir çok devlet kurulsa bile zamanla yıkılmak zorunda kalmıştır.

Bugün Azerbaycan diye isimlendirilen topraklarda en son yaşanan iki büyük siyasi değişim, ülke insanını derinden etkilemiştir. Bu iki değişimden biri hiç şüphesiz, 1920 senesinde ülkenin zorla Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne katılması ve burada yaşayan halklar üzerinde olumsuz etkiler bırakması olmuştur. 70 yıllık ateist düzen ve yürütülen siyaset, Azerbaycan insanını da dini değerlerden hayli uzaklaştırarak toplumun dini hayatında bir takım olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Mâbetler yıkılmış, din adamları ve aydınlar takibe alınarak katledilmiş, sürülerek toplumdan tecrit edilmiştir. Bunun neticesinde toplum değerlerinin şekillenmesi sürecinde dini değerler etkisiz kalmıştır.

Geçen asrın sonlarında yaşanan ikinci değişimse ülkenin bağımsızlığını ilan ederek kendi kimliğine dönmesi olmuştur. Bu süreç içerisinde ülke insanı, Sovyet rejiminin yasakladığı dini değerlere yeniden sarılarak kendini inşa etmeğe başlamıştır.

Azerbaycan, bağımsızlığını elde ettikten sonra ülkede yeniden dine dönüş yaşansa da bu sahada bir sıra problemlerin de yaşanması kaçınılmaz bir gerçektir. 70 yıl yürütülen siyaset neticesinde ülkedeki din adamlarının dini ilimlerde yeteri kadar bilgili olmayışı en önemli problemlerden birisiydi. İnsanların din bilgisine olan ihtiyacını karşılamak için dini ilimlerin öğretilmesi kurumları da yoktu. Diğer taraftan 1988 yılında başlayan Karabağ savaşı devam ediyordu ve ülke ekonomisi yeteri kadar güçlü değildi. Dolayısıyla bir sıra medeni sahalarda olduğu gibi dini sahada da büyük eksiklikler vardı. Mesela, birçok mescitler açılarak toplumun

hizmetine verilmiş olsa da buralarda istihdam edilecek kaliteli din görevlileri yoktu. Dini sahada uzmanlaşmış kadro eksikliği vardı. Bu durumda mescitlerin üzerine kendi din adamını yetiştirmek ve İslami değerleri topluma kazandırmak gibi büyük bir görev düşmekteydi.

Bu nedenler 1991 yılından bu yana Azerbaycan'daki mescitler, devlet yasasının sağladığı imkanlarla kendi bünyelerinde Kur'an Kursları açarak genç neslin dini sahada bilgilenmesi için bir sıra hizmetler hayata geçirmeğe çalışmıştır. Bağımsızlığın zorluklar içerisinde geçen ilk yıllarında sponsor teşkilatların yardımı ile yatılı medrese açma imkanı olan Şeki, Aliabad ve Hosrov gibi mescitler geçen yıllar içerisinde özel dini eğitim görmüş bir çok din adamı yetiştirmiş başarımıştır. Söz konusu mescitlerde verilen dini eğitim hizmeti, Azerbaycan'ın dini ve sosyal hayatına büyük katkı sağlamıştır. Bugün Azerbaycan'ın birçok mescidinde çalışan din görevlilerinin veya dini eğitim müesseselerinde çalışanların büyük çoğunluğu, medrese eğitimi veren bu mescitlerle bir şekilde ilişkilidir. Mesela, tezimize konu edindiğimiz Gabele Cuma Mescidinin imam yardımcıları, yaygın eğitim faaliyetine katkı sağlayan hocaları Hosrov ve Aliabad mescidi tarafından açılan medreselerin mezunlarıdır.

Araştırma konusu ettiğimiz bu müesseselerin eğitim faaliyetlerini ele almakla beraber toplum için hayata geçirdikleri bazı sosyal hizmetlerine de temas etmeğe çalıştık. Neticede yapılan toplu sünnet törenlerinin, Ramazan ayında açılan iftar sofralarının, Kurban Bayramında muhtaç ailelere kurban eti dağıtımı gibi hayriye faaliyetlerinin aynı zamanda toplumun düşünce tarzına ve dini algılamasına da tesir ettiğini, dolayısıyla halkın dini kültürünü etkilediğini öğrendik.

Sadece ülkede faaliyet gösteren bir kaç mescitten örnek vererek hazırladığımız bu tez çalışmasının sonucunda söyleyebiliriz ki herhangi bir İslam toplumunda faaliyet gösteren mescitler o toplumun sosyal, kültürel ve dini hayatına da katkı sağlamaktadır. Çalışmamıza konu edindiğimiz mescitlerin de Azerbaycan insanına bu açıdan katkılarının bulunduğunu söyleyebiliriz.

Tez çalışmamızı yaparken Azerbaycan'ın dini hayatı üzerine yazılan ve bu coğrafyada bulunan mescitleri konu edinen araştırma ve çalışmaların eksikliği ile karşılaşarak birkaç öneride bulunmak isterim. Genellikle ilmi alanda İslam dininin Azerbaycan'da yayılması ve hilafet dönemine ait konular işlenmiş olsa da özellikle

hanedanlıklar dönemine fazla yer verilmemiş. Bu sebeple “Hanedanlıklar Döneminde Azerbaycan’da İslam” başlıklı bir yüksek lisans tezinin çalışılabileceğini düşünmekteyim. Aynı zamanda “Hilafet döneminde Azerbaycan’da Mescitler”, “Hanedanlıklar Döneminde Azerbaycan’da Mescitler”, “Çar Rusyası Döneminde Azerbaycan’da Mescitler”, “Sovyetler Döneminde Azerbaycan’da Mescitler” başlığı altında ayrı ayrı konular seçilerek yüksek lisans tezi yazılmasının faydalı olacağı kanaatindeyim. Şüphe yoktur ki, yapılacak bu tür çalışmalar, Azerbaycan’daki eski ve yeni mescitlerin tarihi, biyografisi ve mimari özellikleri gibi önemli bilgiler içermesi açısından gelecek nesillerin bilgilenmesine önemli katkı sağlayacaktır. Yine Azerbaycan’da din konulu çalışmalar arasında “Sovyet Dönemi Kuşağın Dindarlığı” ve “Bağımsızlık Dönemi Kuşağın Dindarlığı” başlıklı sosyolojik araştırmalar yapılabilir. Zira kuşaklar arası ortak noktaların belirlenerek toplumsal bütünlüğün sağlanması açısından bu türden çalışmalara büyük ihtiyaç durulmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ağırman, Mustafa. *Hız. Peygamber Devrinde Mescid Ve Fonksiyonları*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.
- Ahmedov, Ali. “Muasır Azerbaycan’da DİN ve SİYASET”, *Devlet ve Din Dergisi* 3/4 (2007).
- Ahundov, Akşin. “Azerbaycan Respublikasının Milli Tehlukesizlik Stratejisinde Dini Tehlikesizlik Meseleleri”, *Devlet ve Din Dergisi*, 3/4 (2007).
- Akdoğan, Ali. *İslam Sosyolojisi Yazıları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.
- Akın, Ahmet. “Tarihi Süreç İçinde Câmi ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2016 / 1, c. 15, sayı, 29)
- Algül, Hüseyin. “Mescid-i Kuba”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Aliyev, Aqil. “Tezepir Mescidi”, *İrfan dergisi*. no.33. 2009
- Aliyev, Rafik. Dini Eğitim Hakkında Mülakat. “525-ci Gazete”, 16 Ağustos 2003.
- Aslanov, Hezi. Gabele Cuma Mescidinin imam yardımcısı. “Gabele Cuma Mescidi” konulu görüşme. Bakü şehri: 28.08.2019
- Aşurbeyli, Sara. “Şirvanşahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*. c. 39. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aydın, Mustafa. “Karabağ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Azerbaycan Respublikası Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi. *Azerbaycan’ın Seçilmiş İslam Abideleri*. Bakü: 2015.
- Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı resmi sitesi. Erişim: 11.08.2019.
<https://president.az/articles/8123DiniKurumlarlaIsHÜzreDevletKomitesi>,
“Komitenin Tarihi”, Erişim 15.04.2019.
http://scwra.gov.az/az/view/pages/90?menu_id=26.
- Azertac Haber Ajansı, “Azerbaycan Cumhurbaşkanının Şamahı Cuma Mescidi hakta fermarı”. Erişim: 15.05.2018.
<https://az.trend.az/azerbaijan/politics/1607371.html>.

- Babayeve, Nigar. “Kuzey Azerbaycan’da Cuma Mescitleri”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.
- Baktır, Mustafa. “Suffe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Beydilli, Kemal. “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Bibiheybet Mescidi. Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi resmi sitesi. Erişim: 12.08.2019. <http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/35>
- Bozkurt, Nebi. “Câmi”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*. 1. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990.
- Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fi. *Sahihi Buhari*. Riyad: Beytu'l-Efkâr ed-Devliye, 1998.
- Buniyatov, Ziya Musa. “Azerbaycan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4. İstanbul: TDV Yayınları 1991.
- Bûti, Muhammed Said Ramazân. *Fıkhu-s sîre*. Beyrut: Darul-Fıkr, 1994.
- Celilova, Ayna. Röpörtaj. İrfan dergisi, no. 91. 2014.
- Dini Sahada İstatistik Rakamlar. Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi. Erişim: 02.06.2019. http://scwra.gov.az/az/view/pages/306?menu_id=83.
- Duman, Eşref. “Azerbaycan’a Yönelik İlk İslami Fetihler”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Mescid”, *İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. 3. Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- Ebu Davud, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen Ebî Dâvûd*. Beyrut: Dâr İbn Hazm, 1997.
- Efendiyeve, Oktay. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Elm, 2007.
- Ehedov, Abdulla. *Azerbaycan’da İslamın Modernleştirilmesi*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1995.
- Esasname (Kararname), Azerbaycan Respublikasının Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi hakkında. II. Esasname - Komitenin faaliyet istikameti. Bakü: Nurlar Neşriyatı, 2017.
- Ezizov, Türyan. *Azerbaycan XX. Asrın Evvellerinde*. Bakü: 1997

- Gezenferoğlu, Fazil. *Azerbaycan Türkünün İman Davası*. Ankara: SERAJANS Yayınları.
- Görmez, Mehmet: “Çocuğun câmideki sesi gürültü değil Allah'ın nimetidir”, İslami Analiz. Erişim: 08.05.2019. <http://www.islamianaliz.com/h/54690/gormez-cocugun-camideki-sesi-gurultu-degil-allahin-nimetidir>.
- Guluzade, Musa. “Sovyet Hakimiyeti Devrinde Azerbaycan’da Dini ve Milli Bayramlara Münasebet”, *Devlet ve Din Dergisi* 4/18 (2010): 94.
- Gündüz, Şinasi. “Mecûsîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003
- Gurbanlı, Mübariz. *Azerbaycan’da Devlet-Din Münasebetleri - Tarihi Bakış ve Muasırlık*. Bakü, 2017
- Güç, Ahmet. “Mabed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hacıbeyli, Ceyhun. *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: 1993.
- Hamevi, Yâkut Şihâbuddîn Ebi Abdillâh. *Mucemu'l-buldân*. 3. Beyrut: 1977.
- Hamidullah, Muhammed. *el-Vesaiku's-Siyasiyye*. çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. 2. Bakü: İpekyolu Neşriyatı, 2013
- Harman, Ömer Faruk. “Buhtunnasr”, *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hasanov, Behram. “Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan’da Din”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Haydar Aliyev Fonu. Resmi site. Erişim: 11.08.2019. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/93/2712/Şamaxıda-Cümə-məscidi>
- Heşimova, Gülnare. Şebnem İslam Kolejinin müdürü. “Şebnem İslam Koleji” konulu görüşme. Bakü şehri: 01.09.2019.
- Hızlı, Mefail. “Mescid”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*. 4. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990.
- İbn-i Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl. *Tefsir İbn-i Kesir*. Beyrut: Dâru-l Fikir, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen İbn Mâce*. Beyrut: Dâru-l Marife, 1998.

- İbn Sa'd, Muhammed bin Sa'd bin Meni el-Haşimi el-Basri. *Kitabü't-tabakatü'l-kebir*. trc. Heyet. Siyer Yayınları, 2014.
- İsfhânî, Râğıb Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî ğarîbi-l Kur'ân*. Beyrût: Dârü-l Mârifet 2001
- İsmayılov, Gündüz. *Azerbaycan 'da Dini Mesele*. Bakü: 2016.
- Kafkas Müslümanları İdaresi, "Genel Bilgi". Erişim: 03.08.2019.
<http://www.qafqazislam.com/index.php?lang=az§ionid=100&id=164>.
- Kerimov, Firdovsi. "Şah Abbas Cuma Mescidi", *Cemiyet ve Din Gazetesi*, no. 11 (046), 2010.
- Komisyon. *Kur'an-i Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*. İstanbul: İFAV Neşriyat, 1991.
- Komisyon. *Azerbaycan Dilinin İzahlı Sözlüğü*. Bakü: 2006.
- Komisyon. *Azerbaycan Tarihi*. 1. Bakü: Çırak Yayınları, 2007.
- Komisyon. "Din", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*. 3. Bakü: Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı, 1979.
- Komisyon, "İslam", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*. 4. Bakü: Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı, 1980.
- Komisyon. "Zerdüş", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*. 4. Bakü: Azerbaycan SSR Devlet Neşriyatı, 1980.
- Komisyon. *Azerbaycan 'da Ananevi Din*. Bakü: DKİDK, 2017.
- Kurtûbi, Ebû Abdillâh Muhammed. *Câmiu-l ahkâmi-l Kurân*. Beyrut: Dâr-u İhyau-t Turasi-l Arabiyye, 1995.
- Lıtsçov, Vladimir Pavloviç. *Persitsky Pokhod I. Petro*. by. 1951
- Memmedov, Süleyman. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Çaşıoğlu Yayınları 2007.
- Memmedov, Vugar. Şeki İslam Koleji müdür yardımcısı. "Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bu Güne" konulu görüşme. Bakü: 29.03.2019.
- Memmedov, Darçın. Aliabad Kasaba Cuma Mescidi imamı. "Aliabad İslam Koleji ve faaliyetleri" konulu görüşme. Zagatala: Aliabad Kasabası, 15.04.2019.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahihi Müslim*. Beyrut: Dâr İbn Hazm, 1998.

- Murselov, Cengiz. "Azerbaycan Dinî İnançlarına Genel Bir Bakış", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016/2, c. 4, sayı, 8.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünen-i Nesâî*. Beyrut: Dâru-l Kutubi-l İlmiyye, 2015.
- Nuriyeva, İrade. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Mütercim Yayınları, 2015.
- Nuruyev, Abdurrahman. Şeki İslam Koleji'nin Müdürü. "Şeki İslam Medresesi Kuruluşundan Bugüne" konulu görüşme. Bakü: 29.03.2019.
- Osmanov, Rövşen. Hosrov Mescidinin imamı. "Hosrov Mescidi ve Medrese faaliyetleri" konulu görüşme. Ağdaş şehri, Hosrov Köyü: 06.08.2019.
- Önkâl, Ahmet "Câmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Paşazade, Allahşükür. *Kafkasta İslam*. Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1991.
- Paşazade, Allahşükür. "Azerbaycan'da Şeyhülislamlığın Tarihi". *Devlet ve Din Dergisi*, 3/4, (2007): 41-55.
- Refibeyli, Fuad. "Dinin Muasır Cemiyette Rolü", *Devlet ve Din Dergisi*, 3/4 (2007): 106.
- Report Haber Ajansı. "Kafkas Müslümanları İdaresi Yeni Kuran Kursları açtı".. Erişim: 12.04.2019. <https://report.az/din/qafqaz-muselmanlari-i-daresi-yeni-quran-kurslari-acib/>.
- Report Haber Ajansı. Şebnem Kızlar Kolejinden Röpörtaj. Erişim: 01.09.2019. <https://report.az/din/sebnem-qizlar-i-slam-kollecinden-reportaj/>
- Halilov, Müşfik. Şeki İslam Medresesinin Kısa Tarihi. Erişim: 19.08.2019. <http://minber.az/səki-cumə-məscidi-və-səki-islam-mədrəsəinin-qisa-tarixi>.
- Rıhtım, Mehmet. "Yahyâ-yı Şîrvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Samedov, Elsever. *Azerbaycan'da Din-Devlet Münasebetleri ve Dini Tahsilin Formalaşması*, Bakü: 2009.
- Seferov, Selim. Mülakat, *İrfan Dergisi no. 79*, (2013, Haziran).
- Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nurüddin Ali b. Abdillâh b. Ahmed b. Ali el-Haseni. *Vefâü'l-vefa bi-ahbari dari'l-Mustafa*, Tah: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: 1971.

- Şamahı Cuma Mescidi: “Asırların sınağından bugüne”. Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesinin resmi sitesi. Erişim: 15.05.2018.
<http://scwra.gov.az/vnews/108>.
- Şener, Mehmet. “Câmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şirinov, Taleh. Gabele Cuma Mescidinin imam yardımcısı. “Gabele Cuma Mescidi” konulu görüşme. Bakü şehri: 28.08.2019.
- Taberânî, Ebu-l Kâsım Süleyman bin Ahmed el-Lahmî. *el-Mu’cemü’l-evsat*. Beyrut: Darul-Kutubil-İlmiyye, 2012.
- Taştan, Abdulvahap. “Azerbaycan’da Sosyal-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, 25. Bilig 2003.
- Tümer, Günay. *Birûniye Göre Dinler ve İslam Dîni*. Ankara: 1975.
- Vahabov, Samed. Aliabad İslam Kolejinin müdürü. “Aliabad İslam Koleji ve faaliyetleri” konulu görüşme. Zagatala şehri, Aliabad Kasabası: 15.04.2019.
- Yasa. Dini İtikat Hakkında Azerbaycan Respublikası. Bakü: Nurlar Neşriyatı, 2017.
- Yetkin, Şerare. “Abbâsiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yigit, İsmail. “Tebûk Gazvesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 230. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yunusov, Arif. *Azerbaycan’da İslam*. Bakü: 2004.
- Şeriati, Ali. *Dine Karşı Din*. İstanbul: 1993.
- Tezepir Mescidi. Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi resmi site. Erişim: 12.08.2019. <http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/31>
- Zülfügarov, Alihaydar. “Azerbaycan’da Din-Devlet Münasebetleri Üzerine” resmi bilgilendirme. Erişim: 12.08.2019.
<http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/1077/eliheyder-zulfuqarov-azerbaycanda-dovlet-din-munasibetleri-yuksek-xetle-inkishaf-edir>.

EKLER

Ek-1: Surahanı-Kadim Ateşgâh Mabedi



Ek-2: Gah-Gürmük Alban Kilisesi



Ek-3: Şeki – Kiş Alban Kilisesi



Ek-4: Bakü-Seyyid Yahya Şirvani (Bakuvi) Türbesi / XV. Asır



Ek-5: Ermeniler tarafından yakılan Şamahı Mescidinin dış görünüşü (1918)



Ek-6: Ermeniler tarafından yakılan Şamahı Mescidinin iç görünüşü (1918)



Ek-7: Şamahı Cuma Mescidi 2009 restorasyonundan sonra



Ek-8: Şamahı Mescidi avlusunda bulunan eski medrese hücreleri



Ek-9: Gence Şah Abbas Mescidi



Ek-10: Bakü Bibiheybet Mescidi



Ek-11: Şeki Merkez Cuma Mescidi



Ek-12: Şeki İslam Medresesi



Ek-13: Şeki İslam Medresesinde eğitim alan öğrenciler



Ek-14: Şeki İslam Medresesinde ezber yapan öğrenciler



Ek-15: Şeki İslam Medresesinin 10. Hafızlık Merasimi-2018



Ek-16: Şeki Merkez Cuma Mescidinin avlusunda Sünnet heyecanı



Ek-17: Şeki Cuma Mescidinde Kurban dağıtımı



Ek-18: Şeki Cuma Mescidi avlusunda açılan Geleneksel İftar Çadırı



Ek-19: Aliabad İslam Koleji önden görünüm



Ek-20: Aliabad İslam Koleji yandan görünüm



Ek-21: Aliabad İslam Kolejinde din dersi saati



Ek-22: Aliabad İslam Kolejinde Kurban Organizasyonu



Ek-23: Aliabad İslam Koleji Yemekhanesinde İftar Sofrası



Ek-24: Aliabad İslam Koleji Bahçesinde İftar Sofrası



Ek-25: Hosrov Mescidi ve Hosrov İslam Medresesi



Ek-26: Hosrov İslam Medresesi Eğitim Binası



Ek-27: Şebnem İslam Koleji binası



Ek-28: Şebnem İslam Kolejinde dikiş dersinden bir görünüm



Ek-29: Şebnem İslam Kolejinde iftar hazırlığı



Ek-30: Şebnem İslam Kolejinde düğün hazırlıkları



Ek-31: Şakk-ı Kamer Mucizesinin çocuklara izahı için yapılmış maket



Ek-32: Hz. Peygamberin hicret ederken sığındığı Sevr Mağarası maketi



ÖZ GEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Nurlan MAMMADZADA		
Doğum Yeri ve Yılı	Azerbaycan / Mingeçevir şəhri 02.11.1981		
Medeni Durumu	Evil		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Arapça (iyi) Rusça (orta) İngilizce (zayıf)		
Öğrenim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lisans	2001	2006	Bakü İslam Üniversitesi
Yüksek Lisans			
Doktora			
Çalıştığı Kurum (/lar)		Başlama - Ayrılma Yılı	
1. İpekyolu Neşriyatı - İrfan dergisi		2007	devam ediyor
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar	“İrfan” aylık içtimai fikir dergisinde 140’ın üzerinde makale Bakü İslam Üniversitesi İlmi Mecmuasında iki ilmi makale Türkçeden Azerbaycan diline 30’un üzerinde kitap çevirisi		
Aldığı Ödüller			
Diğer			
İletişim (eposta)	nmemmedzade@gmail.com		